

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM
BAKANLIĞI

KÜLTÜR VARLIKLARI VE MÜZELER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

GELECEĞE MİRAS

TÜRKİYE ARKEOLOJİSİNİN
ALTIN ÇAĞI

**T.C. KÜLTÜR VE TURİZM
BAKANLIĞI**

© KÜLTÜR VARLIKLARI VE MÜZELER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

ISBN: 978-975-17-6222-1 (Tk)
978-975-17-6223-8 (I.c)

Genel Koordinatör

Prof. Dr. Hasan Doğan
Sefer Turan

Editörler

Prof. Dr. Atilla ENGİN
Prof. Dr. Kadriye ÖZÇELİK
Prof. Dr. Şebnem Sedef ÇOKAY KEPÇE
Doç. Dr. Vahit Macit TEKİNALP
Dr. Fahri YILDIRIM
Dr. Murat ÖZTURAN

Türkçe Redaksiyon

Ayça ARSLAN

İngilizce Redaksiyon

Dr. Öğr. Üyesi Peter TALLOEN

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Andreas SCHACHNER
Prof. Dr. Aytaç COŞKUN
Prof. Dr. Charles Brian ROSE
Prof. Dr. Eşref ABAY
Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU
Prof. Dr. Grazia SEMERARO
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN
Prof. Dr. İbrahim Tunç SİPAHİ
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU
Prof. Dr. Vasif ŞAHOĞLU
Prof. Dr. Yaşar E. ERSOY
Doç. Dr. Çiğdem MANER
Doç. Dr. Ebru Fatma FINDIK
Doç. Dr. Müjde PEKER
Doç. Dr. Rana ÖZBAL

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü

Doğanbey Mh, 06030 Altındağ/Ankara
+ 90 (312) 470 80 00
www.kvmgm.ktb.gov.tr
kulturvarlikmuze@kultur.gov.tr

Baskı Yeri ve Tarihi: Ankara, 2025

Baskı Adedi: 100 Adet

Grafik Tasarım

Ajans Düş Pınarı
Birlik Mah. 467. Sok. No: 25 Daire: 4 Çankaya/ ANKARA
Grafik Tasarım: Pınar Coşgun
bilgi@duspinari.com
www.duspinari.com

Baskı

Özel Ofset
İvedikköy Mah. 1323 Cad. No: 28/4 Yenimahalle / Ankara
ozel@ozelofset.com.tr
Sertifika No: 40365

Anadolu'ya Sahiplik

Fahri IŞIK*

Öz

Bu makalenin içeriğinde Anadolu uygarlıklarına büyük resimle bütüncül bakmanın ve onu karşılaştırmalı arkeoloji yöntemiyle değerlendirmenin bilimsel sonuçları vardır. Ortaya çıkan resim, Neolitik Taştepeler'den başlayarak MÖ 500 dolaylarında Milet Torsosu ile yaşam bulan Klasik Devrim'e ve onun da ötesinde Roma Dönemi içlerine uzanan 10 bin yıllık süreçte Anadolu halklarının resimlerde okunan düşünsel devamlılığıdır; bu kültürel, sanatsal ve düşünsel "bütünlük" içerisinde Helenlerin yer bulmadığı, onların hep "alan" taraf olduğudur; ulusal arkeolojimizin kurucu atalarından bilge Bahadır Alkım'ın iki nesil önce "Paleolitik Dönem'den MÖ 2. binyıl sonuna" dek *gördüğü* "kendine özgü Anadolu kimliğinin", *sözde artık* "Helen!" olan, MÖ 1. binyıl Anadolu için de değişmediğidir; İon'un "Yunan" olmadığıdır.

Anahtar Kelimeler: Taş Tepeler, Luvi, İon, Helen, Milet, Atina

Ownership of Anatolia

Abstract

This article provides scientific insights into taking a holistic view of Anatolian civilizations and evaluating them through the method of comparative archaeology. The resulting picture reveals the intellectual continuity of the Anatolian people, spanning 10,000 years from the Neolithic 'Taş Tepeler' to the Classical Revolution embodied in the Miletus Torso around 500 BC and extending beyond that into the Roman Period. In this cultural, artistic, and intellectual "integrity," the Greeks do not occupy a role, as they were always on the "beneficiary" side. "The idiosyncratic Anatolian identity" from the Palaeolithic Age to the end of the 2nd millennium BC, as seen by the wise Bahadır Alkım -one of the pioneers of our national archaeology- two generations ago, remained unchanged for the Anatolia of the 1st millennium BC as well, which is falsely regarded as 'Greek': İon should not be regarded as 'Greek'.

Keywords: Stone Hills, Luvi, İon, Hellen, Miletos, Athens

* Prof. Dr. lpatara88@gmail.com

Yazıma bu kez sondan başlamak ve Herodot'a göre sözde "Atina'dan gelmiş olan ve kendilerini İonların en soylusu sanan" (1, 146) Helen boyu, bu topraklara ayak basmadan en az 250 yıl kadar önce Anadolu'da aynı adı taşıyan bir yerli halkın varlığını kanıtlayan sağlam bir belgeyle, MÖ 14. yüzyıl başlarının bir Mısır yazıtıyla, girmek istiyorum: Firavun III. Amenophis'in Kom el-Hetan'daki Ölü Tapınağı 2004/2005 mevsimi kazı buluntuları arasında "sansasyon" olarak hemen yayınlanan G_N bloku (Şekil 24), içerdiği "İunia Aa/Büyük İonia" tanımıyla ve böylece kazandığı "İonia'dan en eski söylem" olma önemiyle bilim dünyası için gerçekten 'yüzyılların buluntusu' değerindeydi (Sourouzian ve Stadelmann, 2005, s. 79-83, resim 6). Çünkü bu yazıtla 200 yılın tartışmaya bile açılmayan "İonların Helenliği" dogması çöküyor; içeriği ve tarihi tartışılmaz bir bulgunun tanıklığında bu özel halkın Batı uygarlığını kendi anayurdu Anadolu Egesi'nde yarattığı gerçeği belgeleniyordu. Kazıcıların "sansasyon" başlığı gereği de "yer yerinden oynayacak" sanılırken bir süre susuldu. 2008'de P. W. Haider ve 2015'de M. Gander'in *Klio* gibi itibarlı bir süreli yayında -aynı blok üzerindeki kaydı nedeniyle İonları da Anadolu yapan- solundaki isim "γ/ lavana /Luviya"yı Anadolu dışında arama çabalarını içeren makaleleri geldi.

Özellikle Max Gander'in Luviler'e "Hellas"ta yer bulması, beni 2016 yılında Almanca "Über den anti-anatolischen Reflex / Anadolu Karşıtı Refleks" (Işık, 2019b, s. 437-473) makalesini yazmaya mecbur bırakmıştı. Çünkü bu telaş ürünü sözde "bilimsel" sonuçla tek amaçları, İonia'yı 200 yılın ön yargısıyla hep düşünülen yerde, *Attika* ya da *Euboiada* konumlandırmaya zemin hazırlamaktı. Benzer "bilimsellik!" Alexander Herda'nın iki kısa tümceye sığdırdığı yorumda da okunur: Ona göre bu

Mısırca İonia "Homeros'un Iacones'i midir; bağlantı açık değildir" (Herda, 2009, s. 32). Aynı blokta Büyük İonia'nın iki yanında duran "Mısırca" iki yerin, *Luviya* ve *Madunassa*'nın, Anadolu'da oluşu sorunsuz ise, bir "İunia" bilinenden başkası olamaz. 10 yıla yaklaştı, onların niyetlerini yansıtan "Über den anti-anatolischen Reflex" başlıklı makalem hâlâ bilimsel donanımlı bir yanıt beklemekte... Türkçeye de çevirdiğim bu kapsamlı yayında; düşünce, inanç, yaşam biçimi ve kökenbilim alanında kimliklendirilmeye çalışılan bir İonia vardır çünkü.

İonların "Anadoluluğu" görüşümün yolunu hep "Helen'e" bağlanan (Akurgal, 1955) Phryglerin Anadoluluğu açmıştır. 1980'li yılların ortalarında Kybele kabartma resimleri (Işık, 1986) ve Urartu-Phryg odaklı kaya döşemleri (Işık, 1987) üzerine yazdığım makalelerle başlamış, Oliver R. Gurney ve Kurt Bittel'den aldığım övgü dolu mektuplar cesaretimi artırmıştı. 10 yıl kadar sonra Hattuşa Büyükkaya kazılarıyla da kesin kanıtlarını bulan 'Phryg Uygarlığı'nın Anadoluluğu' gerçeği (Işık, 2021b, s. 274-280) artık tartışılmıyor. Erzurum'da Anadolu uygarlıklarına Neolitik'ten başlayan büyük resimle bütüncül bakmak, Ankara ve Bonn'da aldığım Helen odaklı klasik arkeoloji eğitimine dair bakış açımı da değiştirmeye başlamıştı. Elmalı D-Tümülüsü fildişilerinin Yeni Hitit ve Phryg kimliğinde İon'u görmem, onların Anadolu yerlisi olabileceğine dair yönümü de çizmişti. Lykia V süreli yayınında kitaplaşan yapıtta; çok düşünülen uzunca bir sürecin ardından, "kendi yerli geleneğinden doğan bir sanatı, adını bile Anadolu dillerinden alma olasılığı yüksek bir halkı 'Yunan' ya da 'Doğu Yunan' olarak adlandırma alışkanlığının artık sorgulanması gerektiği" sonucuna varmıştım (Işık, 2003, s. 67, 83 vd.). Bu düşüncelerimin doğmaya başladığı Atatürk Üniversitesi bu nedenle "bilgimin" de doğum yeridir.

Sorgulayınca bildim ki “Yunan” sözcüğünü uyarladığımız Assurca *Yamnaya*’nın Hellas’taki Helenleri nitelediğine dair hiçbir somut kanıt ortaya konulamamıştır. Peter Högemann’a göre *Yamnaya* “toplumsal anlamda Anadolu’nun kıyı halklarını” yani Luvileri tanımlamalıydı (2005, s. 13, dipnot 73). Gerçekten de Nicholas K. Rauh yönetiminde “Batı Dağlık Kilikia’da Kentsel Gelişim” üzerine yapılan yüzey araştırmalarının bilimsel sonuçlarına göre, hem de Roma Dönemi’nde, toplumun “% 90’dan fazlasının Luvice konuştuğunun” belirlenmesi (Rauh ve ark., 2009, s. 297 vd. Tab. 6); Anadolu Akdeniz’i halklarının Luvi kimliğinin delilini vermiştir. Çünkü -isimlerin tüme yakınının Luvice olmasından öte- araştırma sonuçları arasında “kültürün de Luvi temeline oturduğu” bilimsel gerçeği de vardır. Akhaemenid yazıtlarında geçen *Yauna* ise Pers dilinde “Helen olmayan halkların adıdır” der Hilmer Klinkott. “Pers yazıtlarında *Yauna* adı, imparatorluğa bağlı halklardan 23 delegasyon grubu arasında geçer ve onların hiçbiri ‘denizin ötesindeki’ Helenleri nitelemez, çünkü Hellas Pers egemenlik sınırları içinde olmamıştır” (Işık, 2019b, s. 58, dipnot 156; sınır için ayrıca bakınız İren ve ark., 2017 s. XVI. XVII, harita). *Yamnaya* ya da *Yauna*, yani İon, “Helen” değilse, Yunan “Helen’i”, Yunanistan “Hellas’i” niteleyemezdi; yani bizim o halkı ve o ülkeyi zamanımızdaki ‘İon’u Yunan yapan’ anlamıyla adlandırmamız da tartışılmalıydı.

İonlara “Luvi” deyişim; II. Nebukadnezar yıllıklarında “İon” olaraktanımlanankişilerin Luvice adlar taşıdığı (Högemann, 2005, s.13, dn. 73) alıntısıyla ve Mısır yazıtında Luviya ile yan yana betimlenişleriyle (Şekil 24) başlamış; dile getirmem yine zaman içinde genişleyen büyük resimde mümkün olmuştur; yani Luvi/Hitit halklarının Ana Tanrıça resminde ve kültlerde, özde düşüncede, Neolitik Anadolu’yla bütünleştiğini ve bunun Demir Çağ İonia’sına değişmeden sürdüğünü

gördüğümde mümkün olmuştur. Bu ara artan Luvi araştırmalarının sonuçları üzerine yazılanları okuduğumda da pekişmiştir. Öyle ki bilimin ortak görüşü olarak Yeni Hititler “Luvi kökenli” iseler, bu sanatın kendisinde ve yaratılışında etkili olduğu Phryg ve İon sanatlarının kökeninde de Luvileri görmemiz gerekecektir (Wittke, 2012, s. 25; Akurgal 1998, s. 195). Zaten Hitit de Luviler’le ortak yaratılan bir büyük uygarlığın adı olmalıdır; sanki biri devlet işleriyle uğraşan ve diğeri -Yeni Hitit’e taşıdığı gelenekten anlaşılan o ki- kültür ve sanata yoğunlaşan bir ortaklık gibidir bu. “Hitit/Luvi Uygarlığı” tanımını hakeden bir ortaklık.

Eski Çağ bilimi dogmalarına -Phrygler’den sonra- bu kez “İonların Anadoluluğu” ile karşı duruşun 25 yıla varan bir süreçte “susarak kabulü” gücünü kuşkusuz, bilimle bağdaşmayan “200 yıllık değişmez söylemlerin bir parçası olmaktan” değil; bilginin her bulgu ve veri ışığında sorgulanarak değer bulmasından, özgüvenden alır ki geriye yalnızca Ata öğüdünü tutmak kalmıştır: “Biz daima hakikat arayan ve onu buldukça ve bulduğumuza kani oldukça ifadeye cüret gösteren adamlar olmalıyız”; yani “bütün dersleri Avrupa’dan almayan adamlar..”

Yöntem

“Her şey değişir, yalnız değişme değişmez” der İon Herakleitos (Frg. 91). Bilemezmiş ki bir de kendisinden 2500 yıl sonra efsanelere dayalı eski yazılı kaynaklar üzerinden Almanların yazdırdığı ve ‘Avrupalı Helen aşkına’ Eski Çağ biliminin dogmalaştırdığı “Ege ve Yunan tarihi” değişmezmiş. Düşüncenin sürekliliğinde okunursa görülecektir ki o da değişir. Çünkü, artık dile getirilmeye başlandığı gibi kimlikte belirleyici olan duygu ve düşünce ve onun hayata geçirdiği yaşam biçimidir. Bu nedendir ki “Bugün daha kesin bir

şekilde, dil ve kültürün -yazının da- her zaman etnik kimlik veya ‘milliyete’ tekabül etmediğinin bilincindeyiz” der Melchert (2010, s. 20). Düşüncede okunanlar ise “Anadolu Uygarlığı” tanımında anlam bulan bir benzersiz sürekliliktir. Çünkü tüm açıklığıyla tanrısal resimlerde (Işık, 2019b, resim 376-381; 410-428), kült döşemeleri ve o bağlamda tapınım biçimlerinde (Işık, 2019b, resim 350-359; 429-434; 2021a, s. 173-181, resim 146-150), örneğin boğa kültüründe (Bilgi, 2018, s. 22-24) okunur ve sorgulandığında değişmeyen bir kimlik çıkar ortaya. Yani toplumsal değerlerin sosyal yaşamın akışı içinde benliğe yapıştığı, toplumsal hafızaya yerleştiği gerçeği çıkar. Walter Burkert’in, “eğer din özde gelenek ise, bir dinsel resmin daha eskileri gözden kaçırmaması olasılığı daha da azalır” (1977, s. 11) saptaması tam da bunu açıklar. Resim ve kült, düşüncenin dışı yansımasıysa ve kimlik düşüncede okunuyorsa o zaman tanrılardan ve kültlerden başlamalıdır.

Herbert Kühn’de okuduğum bir Paul Klee deyişi aslında araştırmalarımın temelini oluşturan “karşılaştırmalı arkeoloji” yöntemini tanımlamaktaydı: “Örnek olandan kökene inmek” (1956, iç kapak) yani “ilk sebebin gelişimi beslediği sır gibi duran ana unsura”... “Büyük resme bütüncül bakmayı” tanımlamaktaydı bu bilgece söz. Ben de bir kökenbilimci olarak tanrılara ve kültlere dair köke indiğimde görmüştüm ki “ana unsur” *sır* değildir ve kök Anadolu Neolitik’inden sürer Demir Çağ İonia’sına; Hitit/Luvi harmanıya hem de Roma Çağı içlerine dek sürer. Hellas’tan sürmez.

Neolitik’ten Roma Dönemi’ne: Kült Döşemeleri, Simgeler, Tanrılar

Demir Çağı’nın kült kayalarında Urartu ve Phryglerle birlikte (Şekil 1c) boş ya da

içinde tanrı heykeliyle Anadolu’nun her yerine yayılan “niş”ler (Işık, 2019b, s. 285-302, levha 72-79, resim 322); tanrı evine açılan kapılardır (Şekil 1a). Nevali Çori tapınaklarından ve Latmos Göktepe Mağarası duvarından -içinde tanrısal çiftle- (Şekil 1b) başlar kök sürmeye (Işık, 2024, s.33 vd., resim 7-9) ve Sipylos Akpınar Kayalığı’nda tekil bir örnekle (Işık, 2019b, resim 392) Tunç Çağı’ndan Demir Çağı’na geçer. Göksel dinlerde Hristiyanlığın apsis’i, İslam’ın mihrab’ı olur.

Bu kez kaya derinliğindeki tanrı evine inen kült çanakları Göbeklitepe’de “sarnıçların” yanında küme halinde çıkar ortaya (Şekil 2a); Latmoslar’da Karadere Mağarası girişinde -ve hem de uzaklarda doruktaki kayada Baba Tanrı’yı gören bir konumda- sürer geleneğini (Peschlow-Bindokat, 2020, s. 183 vd., resim 34, 37) ve Hattuşa’da yine kaya üzerinde kümeleşmiş küçük boyutlu Hitit/Luvi çanakları (Şekil 2b) üzerinden (Işık, 2024, s. 33, resim 11-13); örneğin Midaskent’te, Taş Tepeler’deki gibi kaya sarnıcıyla bağlantılı olarak onlarcasıyla (Şekil 2c) Demir Çağ’ın en yaygın kült döşemelerinden birini oluşturur (Işık, 2019b, levha 80-82). Ölüye rahmet sunusu olarak mezarlıklarımıza kadar girmiştir.

Binyıllar boyu değişmeyen ortak resim, tanrıyı soyutuyla simgeleyen dikme taş putlarda da değişmez. Taş Tepeler’in (Şekil 3a) vazgeçilmezidir onlar (Işık, 2024, s. 34, resim 5, 7, 16). Tunç Çağı’nda Beycesultan (Şekil 3b) ve Hitit/Luviler’le, Demir Çağı’nda Urartu ve Phrygler’le (Işık, 2019b, Lev. 102. 103) ve de ardından yine Roma Çağı içlerine her yerde, en tanınmış ve görkemlisiyle Gerga’da olan gibi (Şekil 3c) dikmelerle, mihrap gibi ve kaya çanağı gibi, tam 9 bin yıl boyunca aynı inancın kült döşemeleri olarak unutulmazlar (Işık, 2021a, s. 146-150, 158-161, 171-178, 186 vd., resim 70b.). “Size şunlar

haram kılındı” diye emrolunur Kur’ân’da Mâide Suresi’nin 3. ayetinde: “Dikili taşlar üzerinde boğazlanan hayvanlar”.

Düşünce, binyılların değişmezliğiyle simgelerde de okunur; özellikle aslanda ve boğada. İkisi de en baş edilmez yabancılar olarak baş tanrılıklara özeldir. Aslan genelde Ana Tanrıça’nındır; boğa ise Baba Tanrı’nın. Fakat her ikisinin de Dağ’ın egemenliğinde ortaklıkları, iki simge yabancı da yeri geldiğinde onlara ortak yapmıştır: Öncelikle boğa, Dağ Ana’nın da olur (Işık, 2020a, s. 47-52, 60-64, 75 vd., resim 1-4, 13-16, 24). Bu nedenle Geç Neolitik Çatalhöyük kült odalarındaki boğa boynuzları (Şekil 4a) ve resmiyle bir kült odası duvarını kaplayan boğa (Şekil 7a, 15a), -Işık 2019b’nin 2012 yılı ilk basımında düşündüğüm gibi “Baba Tanrı’yi” değil- Ana Tanrıça’yı simgelemelidir (Işık, 2019b, Resim 350; 2020a, resim 1); çünkü Çatalhöyüklü’dür o ve oranın egemenidir. Ve simgesel gelenek - *matarkubileya* adının anlamıyla da zaten “Dağ Ana” olduğu- Phryg Kybele’sinin Gordion’dan bir kabartma üzerindeki resminde de okunur (Şekil 7b); dikme taşların alınlıklarındaki boynuzlarda da (Şekil 4c) daha önce tarafımca üzerinde durulduğu gibi (Işık, 2011), Phryg kaya tapınaklarında ya da onların dikme taş benzerlerindeki mihrapların alınlığını taçlandıran boynuzlarda simgeleşir. Hatta Paphlagonia Terelik Kaya Mezarı üzerinde yukarı kalkık güdük kollarıyla sanki bir boğa başı resmi de çizer (Şekil 11c).

Dağ Kutsal Ana’dır ki Çatalhöyük’te yumru tepelerden oluşan dağ doruğu onun başıyla bütünleşir, Dağ’ın kendisi olur (Şekil 8a). Luvi halklarından Girit’in Ana Tanrıçası (Şekil 8b), bu kez somut resmiyle iki yanında aslanların tırmandığı dağın tepesinde egemen bir duruş sergiler (Işık, 2020a, s. 53 vd., karşılaştırma için bakınız Resim 5 ile 7). Ve Patara’da “IV. Tuthaliya’nın önünde

sunular sunduğu Tanrı Dağ Patar” (Işık, 2020a, s. 53 vd., resim 6) Geç Klasik zamanda Geç Neolitik Dağ Anası’nın -belki Hasan Dağı’nın (Işık, 2019b, levha 157a)- geleneğini sürer. Bir plaka üzerinde betimlenen çıplak Amanus İştari’nin dağ üzerinde duruşundan da bilinir ki (Işık, 2019a, s. 81, resim 20) Patar Dağı’nda tapınak biçimli naiskosun içinde duran Aphrodite de (Şekil 8c) Dağ Ana’dır. Benzer biçimli Fındık Basamaklı Kaya Sunağı’nın sahibi ise basamak bitiminde içerdiği ikiz soyut başla bellidir (Işık, 2019b, resim 342; 2021b, s. 291, resim 32): Phrygialı’nın Dağ Ana’sı matarkubileya.

Kutsal Ana gibi boğa biçiminde ya da salt boynuz soyutluğunda ya da dağın kendisi olarak kişileştirilmesine karşın Dağ, aslında Tarhunt’tur. Luvi kökenli ismiyle öyledir, çünkü “Dağın ve Boğanın Tanrısı” anlamındadır. “Tauros” Toros dağ silsilesine, “Minotauros” Girit Boğası’na ad olarak “Tarhu”dan uyarlanmıştır (Haas, 1982, s. 23-25; Işık, 2020a, s. 47). Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı -değişmeyen Assurca deyişle- Hatti ülkesi pantheonunun tepesinde o vardır. Dağ dorukları ve de kaya, Latmos doruğundaki kaya önünde yağmur duası ritüelinden belli ki (Peschlow-Bindokat, 2020, s. 176 vd.) Hristiyanlıkta bile hep onun “evi” olarak saygı görmüştür (Işık, 2019b, s. 321-335). Helence “Zeus Akraios / Doruğun Zeus’u” biçiminde okununca yazıtlarda (Herda, 2020a, s. 156; Peschlow-Bindokat, 2020, s. 174 vd.), sanılır ki Helen kökenlidir o. 6 bin yıl önce Karadere Mağarası girişinden bakılanın “o” olduğu (Peschlow-Bindokat, 2020, s. 183 vd., resim 34, 37) sanki unutulur.

Nasıl ki Çatalhöyük boynuzları öncelikle Ana Tanrıça’yı simgelemelidir (Şekil 4a) çünkü egemen odur, MÖ 10.000 dolaylarından bir Hallan Çemi kült boynuzu da Baba Tanrı olarak algılanmış olmalıdır, çünkü toplum ataerkildir. Çayönü Kafatası Yapısında da

öyle olmalıdır (Işık, 2024, s. 28, resim 1d, 2). Erken Tunç Çağı Alacahöyük'ünden kültürel bağlantısı tartışılmayan boğa boynuzlu Hatti standartları da Tarhu'yu simgelemelidir (Akurgal, 1995, levha 4-6; Işık, 2024, s. 49, resim 19g). Bu bağlamda Önder Bilgi'nin Erken Tunç İkiztepe boynuzlarının (Şekil 4b) Çatalhöyük (Şekil 4a) ve Hacılar benzerleri üzerinden ulaştığı Baba Tanrı düşüncesinde sürekliliğe ve boynuz benzeri W-ideogramlarının “Tanrı Teşüp’u belirtmek için kullanılmış olma” olgusuna (Bilgi, 2018, s. 22-24 ve resimler) mutlaka değinilmiş olsun.

Boğanın Geç Neolitik Çatalhöyük'ten somut Baba Tanrılı resmiyle (Şekil 5a) düşünsel olarak da Hitit/Luvi'ye gelenek olarak sürdüğünün tanığı bir Kilikia yaratisıdır (Şekil 5b). Bu düşüncede süreklilik önemlidir; çünkü bununla Hitit/Luvi tanrılarının kutsalları üzerinde artık ayakta duruşlarının yalnızca şekilde Mezopotamya-Mısır etkisine bağlanabileceği kanıtlanmış olur. Gelenek; Yeni Hitit aracılığıyla tanınmış Dolikhe Dikme Taşı örneğinde Roma Dönemi'ne ulaşır (Şekil 5c); Jüpiter Dolikhenus olarak Romalılardan büyük saygı görür (Işık, 2024, s.221-225, resim 154). Bu kabartma; Roma Jüpiteri'nin ve Junosu'nun, sanki zaman durmuşçasına Yeni Hitit Tarhunt'u ve Kubaba'sının resim tiplemesini değiştirmeden sürdürmesi bakımından özellikle önemlidir. Anadolu Baş Tanrısı ve Tanrıçası'nın aynı resimle fakat ad değişikliğiyle “Romalılaştıklarına” tanıklık eder (Işık, 2019b, resim 484; karşılaştırma için bakınız resim 483 ve 485).

Boğalı Ana Tanrıça somut resmi ise MÖ 6. binyılda Doğu'da Put'tan başlar (Şekil 6a), Orta Tunç'tan bir Kaniş mühründe boğa üzerinde taht kurarken görülür (Şekil 6b), Demir Çağında örneğin bir Malatya Yeni Hitit aracılığında (Işık, 2019a, resim

393) yine Roma Dönemi *içlerine*, en son Antiokheia'dan -Jüpiter'le eşleşen- bir Juno kabartmasıyla (Şekil 6c), binlerce yıl süren bir geleneğe tanıklık eder (Işık, 2020a, s. 57, 75). Gerga'daki büyük boyutlu kült yontusunun basamakları üzerinde hem boğa başı (Işık, 2019b, resim 395c) hem de alt basamağın her iki kenarında, Hitit Ana Tanrıçası tahtındaki gibi (Şekil 10c), aslan pençeli ayaklar vardır (Işık, 2020a, s. 72, resim 22).

Geç Neolitik Çatalhöyük'ün tanınmış Ana Tanrıça tiplemesi, onu aslanlı ya da leoparlı tahtında doğururken betimleyen pişmiş toprak heykelcik (Şekil 10a); aslan pençeleriylesimgelenmiştahtında,kucağında tanrı çocukla otururken resimlenen altın “Arinnalı Güneş Tanrıçası”nın (Şekil 10c) hem şekilsel ve hem de düşünsel öncelidir. Çünkü Neolitik gelenek, Şengül Aydingün'ün başarıyla ortaya koyduğu gibi (2005, s. 38 vd., resim 32a, c), Kalkolitik soyutluktaki bir Erken Tunç Kaniş tahtlı tanrıça (Şekil 10b) örneğinde kesintisizce Geç Tunç Çağı'na ulaşır (Işık, 2019b, s. 352 vd., resim 377. Sevilmıştır ki Hitit/Luvi'den taşındığı Demir Çağında -ataerkil Urartu dışında- halkların inancında da taht kurmuş, aslanıyla birlikte Helenistik Dönem aracılığıyla Roma Dönemi içlerine (Şekil 10d) kadar hep var olmuştur (Işık, 2019b, resim 376-381; Naumann, 1983, levha 43-49). Kökende, Sayburç'ta iki aslan arasında oturan Erken Neolitik Baba Tanrı kabartma resminden mi (Karul ve ark., 2021, s. 39) uyarlanmıştır (Şekil 9a) sorusu tanrısal egemenliğin Baba'dan Ana'ya döndüğü bir geçiş sürecinde düşünsel olarak ilk akla gelendir. Çünkü onun resimsel geleneği de bir Tunç Çağ Hurri genç tanrı resmi (Şekil 9b) üzerinden Demir Çağ Anadolu'sunda bir Phryg Kybelesi'ne (Şekil 9c), yani yine erkekten kadına (Işık, 2019b, resim 453 ile resim 454 karşılaştırınız), dönüşmüş gözükür.

MÖ 6000 dolaylarında Put Kızların Mağarası duvar resminden (Şekil 11a), Tunç Çağında İkiztepe ve Girit'te (Şekil 11b), Erken Demir Çağında Samos'ta ve bir Geç Klasik Terelikkaya Tapınak Kaya Mezarı üzerinde (Şekil 11c) değişik adlarda gelenek süren bir özgün Anadolu Ana Tanrıça tiplmesi daha vardır (Işık, 2019, levha 100, 101). 7000 yıllık uzun yolda o da inançta sürekliliğin tanığıdır. İki eli yukarı kalkık, kendisine olan 'yakarıyı kabul buyurur gibi' betimlenen, kökende Ana Tanrıça resmidir bu. Theben'den bir erken 7. yüzyıl kabartmalı kült çömleği üzerindeki resminde -hem de iki yanında aslanıyla- Helen Herası'na ad değiştirir (Işık, 2019b, resim 451). Adının Helence "Hera" olduğu söylenen bir 9. yüzyıl Samos Ana Tanrıçası'ndan (Işık, 2019b, resim 426) ve aslanlarıyla bir 8. yüzyıl Phryg Aslankaya Kybelesi'nden (Işık, 2019b, resim 298) uyarlandığı apaçıktır. Belli ki Hellas'ta başlangıçta bir Helen yaratması "Hera" yoktur, özde Anadolu Ana Tanrıçası vardır.

Resimsel devamlılıkta düşünel devamlılığın da okunduğu Ana Tanrıça tipleri arasında; Çatalhöyük ve Hacılar'dan (Şekil 12a) başlayan soyut yuvarlak gövdeli, kolları omuz başlarında güdük bırakılmış bir soyut Ana Tanrıça resmi de vardır (Işık, 2019b, resim 375; Duru 2008 Res. 144). Yaygınlaşarak sürdüğü Erken Tunç Çağında bu gövde biçimi, örneğin "Beycesultan-Kusura Tipi idol"de, yassı olarak devam ederken (Aydingün 2005, 62 vd. Kat. M6-M12), Kuruçay'da olanlar gibi (Şekil 12b) Burdur Yöresi yaratıları yalnızca uzayan gövdesiyle farklılaşır (Duru, 2008, s.170, resim 341). Ve bu yapısallıkla Orta Demir Çağı Phryg yaratılarına geçer (Işık, 2021a, s. 183, resim 153-155). Robert Fleischer'e Armağan kitabında belgelemeye çalıştığım gibi, bu tür soyut tanrısal resimlerin gelenek olmaktan çıktığı MÖ 6. yüzyıl Letoon'unda da kök sağlamdır ki esasta değişmeyen uzamış

silindir gövdesiyle (Şekil 12c) Lykialı'nın Luvice *annis massanassis*'ten uyarlanan Kutsal Ana'sı *eni mahanahi*'si olur (Işık 2019b, s. 223-230, resim 185-187).

Ve bir de "tek içinde çift olan" gibi çok özel bir Anadolu Ana Tanrıçası ya da ondan doğan "Anadolu Bacıları" tipinde vardır kopmayan geçmişe tanıklık; düne kadar MÖ 7. binyılda Çatalhöyük düşüncesinden doğduğu düşünülürdü (Şekil. 13a), şimdilerde Karahantepe'nin Erken Neolitiği'ne indi zaman (Şekil. 22). Tunç Çağ Hattileri'nde Kültepe'de tekli ve ikili olarak çok sevilmişti (Aydingün, 2005, resim 31, 35, 36, 65; katalog M17, 18). Demir Çağında yine çok örnekle gelenek sürdüğü Phrygler üzerinden (Resim 13b) Roma Dönemi içlerinde bir Arykanda yaratısıyla (Resim 13c) Lykialının Ertemiti'si olmuştu (Işık, 2019b, resim 410-415). Pamphylia'da -Alacahöyük'ün Hatti ikizleri gibi (Işık, 2019b, resim 539)- birbirinden çözümlenerek Aphrodite Kastnietis'e dönüşür (Işık, 2021a, s. 194-197, resim 163-170). Gücü; kült döşemlerinde ve Anadolu Kutsal Anası'nın çoğu tiplerinde belgelendiği gibi, bunda da Phryg halkının Kybelesi olmasında okunur (Şekil 13b). Çünkü "teklik içinde çift olma" onların Ana Tanrıça kavramına terstir, çünkü Kybele tektir. Ve bununla bir Balkan budununun Anadolu'da yerleştiğinin en somut delilini verirken bu çok özel tiplemenin doğduğu topraklarda nasıl sağlam bir kök tuttuğuna da tanıklık eder. Göçle ya da savaşla gelen varsa Anadolu'ya, onların da düşüncede Anadolulaştığına tanıklık eder. O "Büyük Resim"deki Anadolu; değişmezliğin, MÖ 2. binyılı da kesintisiz izleyen dönemlere, çok tanrıya inanışın sonlarına dek sürdüğüne tanıklıktır bu.

Beklenmedik nitelikteki ve biçimdeki kireç taşı yontu buluntularıyla Taştepel'er'de öne çıkan Karahantepe'den ikili "insan başı" (Karul ve ark., 2021, s. 115), aşağıda

geleceğim gibi, bu çok özel tipin kökenine ışık tutması yanında, çağını binlerce yıl aşan derinlik kavramıyla ya da erkek ve kadını baş ve yüz yapısıyla bile ayrıntıda ayırt edici tanımlanabilir vasfıyla da çok özeldir (Şekil 22). Parçanın bütünü konusunda bilgi eksikliği kesin bir yorumda bulunabilmeyi zorlaştırırsa da yaygın Çatalhöyük tiplmesi gelecek tüm zamanlarda tek gövdede iki başlı “tanrıçaları” betimliyorsa; burada, yaratıldığı Erken Neolitik zamanda Baba Tanrı düşüncesinin gücünden olacak ki “ikiz tanrıça” yerine bir “tanrısal çift” betimlenmiş olmalıdır. “İki insan” olmaktan önceliklidir bu yorum; çünkü o çift, “Anadolu Bacıları” dediğim, tanrısalılıklarından da kuşku duyulmayan, Geç Neolitik kökenli tanrıça çiftine yalnızca resim tiplmesinde değil düşüncesinde de etki etmiş olmalıdır. Yorum doğruysa, sanat tarihinde açıklıkla tanımlanabilen ilk Baba Tanrı - Ana Tanrıça çiftidir onlar.

“Kutsal Evlenme” (*Hieros Gamos*) sahnesinin dünya tarihindeki en eski örneğinin betimlendiği Bitik Vazosu’nda ve daha başka örneklerde gördüğümüz gibi, erkek Hititlerde de önemli olarak bilinen sağ yönde, kadın ise sol yönde yer almaktadır. Bu “Hitit Protokolü” Anadolu’da Roma Dönemi’ne değin süregitmiş, ondan sonra da Jüpiter Dolichenus inancıyla Avrupa’ya geçmiş ve orada günümüze değin yaşamıştır. Avrupalı krallar da törenlerde eşlerini eski Hitit protokolü gereğince sol yanlarına almışlardır (Akurgal, 1995, levha 31 alt yazı; 1998, s. 131 vd., resim 40). Akurgal’ın bu sıralamayı Hititler’de “Tanrı Ana’nın egemenliğini yitirmesine” bağlaması, kanıtını sanki egemenliğin Ana Tanrıça’ya geçtiği Geç Neolitik Dönem’de Latmoslar’ın Göktepe Mağarası’nda betimlenen tanrısal çiftte bulur (Peschlow-Bindokat, 2020, s. 183, resim 28); çünkü kadının yeri -Erken Neolitik Karahantepe’nin aksine- bu kez “önemsenen”

sağ yöne değişmiştir (Şekil 1b). Bu “önemsel” değişiklik, kuralın Neolitik Anadolu’da mı konulduğu anlamındadır ki bu mümkündür; bu durumda, “Hitit Protokolü” yerini düşünsel olarak “Karahantepe Protokolü”ne bırakacaktır.

Ana Tanrıça inancının Neolitik insanın benliğinde bu zenginlikte tiplmelerle tahayyül edilmesine ve düşüncenin resimle birlikte geleceğin inancını temellendirmesine bir son örnek olarak “MÖ 2. binyıl ortalarından” Fenike’nin Paul Getty Müzesi’nde sergilenen cam Astarte’sini (Lapatin ve Wight, 2010, s. 16, 19, resim 8) vermek isterim (Şekil 14c). Çünkü onun Geç Neolitik kökeni Çatalhöyük’le özdeşleşen Anadolu Ana Tanrıçası kavramıyla birlikte doğmuş olmalıdır ki ilk orada hem de tek olmayan yaratılarla gün yüzüne çıkmış (Şekil 14a); Hacılar ve Burdur çevresinde Geç Neolitik- Erken Kalkolitik’te değişik duruşlarda çok sayıda örnekle zenginleşmiştir (Duru, 2008, s. 93 vd., resim 152, 157-168). Tunç Çağı, “oturan” bir Kaniş Astartesi ile (Şekil 14b) temsil edilmiş olsun (Bittel, 1976, s. 53, resim 33). Şengül Aydıngün’ün, Kaniş örneğinden önceki “Erken Tunç III ve Orta Tunç aralığından Harran figürlerinde” gördüğü “Kuzey Mezopotamya etkisi” (2005, s. 55, resim 51, s. 85) kökünde, Astarte için belirleyici el hareketini de bağlar mı? Çatalhöyük-Hacılar öncesi, hem de bu zenginlikte, bir Yakın Doğu üretimi belgelenmediği sürece bağlamaz.

Aşağıda; Neolitik sanatçıların sözde “Atina” Klasığı’ni yaratan derinlik, üç boyut, anatomi ve duyguların yansımaları gibi kavramların farkında oldukları, doğal ve gerçekçi resmin Hitit/Luvi üzerinden İonia’ya aktarıldığı ve Batı Uygarlığı’nın bu özden yaratıldığı konusuna geleceğim. Ne Mezopotamya ve ne Mısır’da ve ne de o etkide Hellas’ta olmayan, Anadolu’da olan

bu geleceğin çağdaş resmini şekillendiren vasıflar; yukarda inanca ve onun resme yansıyan tanrısal resim tiplerine dair yaratıcılığın ve binlerce yıla sürgün süren değişmezliğin de tanıklarındır. “Karanlık Dönemler”in olmadığına tanıklarındır. “Karanlığın”, Anadolu Bütünlüğü’nü bozan bir ‘kurgu’ olduğunu Lykia bağlamında “Batılı Gözüyle ‘Geçmişinden Kopuk’ Lykia ve Patara Üzerine” başlıklı bir makalede (Işık, 2019c, 104-135) ortaya koymaya çalışmış; Perge bağlamında ise -yine İngilizce baskısı da bulunan- Pamphylia kitabı içinde özellikle “Düşüncede Aydınlik” alt başlığı altında belgeleriyle anlatmışım (Işık, 2021a, s. 181-186).

Önemi nedeniyle burada yinelemeliyim ki Walter Burkert gibi tanınmış bir Eski Çağ bilimcisi “eğer din özde gelenek ise, bir dinsel betinin daha eskileri gözden kaçırması olasılığı daha da azdır” sonucuna varmışsa (1977, s. 11); 9 bin gibi çok uzun yıllar sürebilen bir gelenek ancak Neolitik’ten Demir Çağı’na bir düşünsel değişmezliğe tanıklık edebilir. “Zamanda süreklilik” gerektiren bu yaşam biçimi ne “1500 yıllık Orta Kalkolitik Karanlık” (Duru, 2008, s. 122) ile unutulmuş olabilir ne de MÖ 3. binyılda Hitit/Luvi uygarlığının temelini oluşturan Hattiler’in “Kafkas kökeniyle” farklılaşmıştır (Işık, 2024, s. 46-54). “Farklılaşmayan” resimlerden ve onlarda okunan “farklılaşmayan” düşünceden apaçık belli ki karşı görüşler yeniden gözden geçirilmelidir. Çünkü Kalkolitik sürekliliğin tanığı, Kaniş’in Erken Tunç üretimi soyut Ana Tanrıça yontucudur (Şekil 10b). Bu olguyu şimdi de çok özel bir ritüel ışığında perçinlemek istiyorum: Geç Neolitik Çatalhöyük’ünden Tunç Çağı’nın Luvi/Hitit ve Giriti’ne gelenek süren Boğa oyunlarıyla... Boyun kısmında boğa üzerinde atlama sahnesinin betimlendiği bir kabartmalı kült çömleği (Şekil 15b) Çorum

Hüseyindedede Höyük’ten gün yüzüne çıkana ve tanıtılana kadar (Sipahi, 2000) Eski Çağ biliminde sanılmaktaydı ki bu çok özel dinsel oyun Girit’e (Şekil 15c) özgüdür (Matz, 1956, s. 83 vd., levha 51; Marinatos, 1959, levha XVII). 2017’de Viyana’da “Meter/Kybele Kültü” üzerine yapılan bir sempozyum için değerlendirdiğim bu sahnenin (Işık, 2020a, s. 50, resim 2) Hitit/Luvi kültüründe de varlığı aslında beni şaşırtmamıştı. Çünkü, Lykia araştırmalarım Giritlilerin Luvi halklarından olduğunu göstermişti ve boğa kültü Ada’da özellikle yaygındı (Matz, 1956, s. 84; Işık, 2019b, karşılaştırma için bakınız resim 387 ile 388, 400). Bu olguyu burada da özellikle seçtiğim kültte ve tanrısal resimlerde Girit’le “ortaklık” örnekleriyle belgelemeye çalıştım (Şekil 8b, 11b). Beni şaşırtan, James Mellaart’ın 1966 yılında gördüğünü ardıllarının görmemesiydi. Çünkü Eski Anadolu köken bilimine büyük katkı veren bu İngiliz bilgin, Çatalhöyük’te F.V.1 Kült Evi’nin kuzey duvarına egemen boyutta betimlenen boğa odaklı sahneyi (Şekil 15a) bir “av” değil, “festival” olarak yorumlamıştı (1966, s. 188, 191, levha 54, 58; Işık, 2020a, s. 48-50, resim 1). Boğanın durağan duruşunda okunan -aşağıda göreceğimiz- azgın Sayburç boğasından (Şekil 20a) temel fark, belli ki sahnenin konusu burada farklı olduğu içindir. İki boğa arasında hemen göze çarpan benzerliğin boynuzlarda görülmeyişi de yine olayın anlatımıyla bağlantılı olmalıdır. Çünkü Hitit boğası da sakindir. Ritüelin Girit’te azgın boğa üzerinde etkileyici anlatımı ise Anadolu’dan farklıdır, gerçekçidir (Matz, 1956, s. 83). Her durumda konunun ortak olduğu, dinsel bir şölenin anlatıldığı, bir betinin boğanın boynunda takla atarken resmedilişinde açıklıkla görülmektedir. Çatalhöyük Boğası’nın altında diğer insanlardan büyük boyutu ve muktedir duruşuyla farklılaşan iri kalçalı kadının yalnızca Ana Tanrıça’yı

betimleyebileceği ve bu ortamda da burada bir “av” sahnesinde işinin olamayacağı da bellidir. Ve gerçek olan; aynı dinsel oyunun Hitit’te varlığı -tıpkı tanrıçalarda olduğu gibi- Neolitik geleneğin kesintisizce, sözde “1500 yıllık Orta Kalkolitik Karanlığa” rağmen, Tunç Çağı’na kadar sürdüğü ve aynı inançtaki Giritli’nin bu Luvi ritüelini adaya taşıdığıdır (Işık, 2024, s.68, resim 31-33).

Girit’in Anadolu’luğunu şimdilerde “Tiryns (Tirunth) veya Knossos gibi yer adlarının sahip olduğu Luvice köklerden” yola çıkarak “bir adım daha ileri gidip deşifre edilmemiş Linear A yazı sistemi dilinin de Luviceyle bağlantılı olduğu anlamını çıkarabilir miyiz?” sorusunu sorduracak aşamada yakındır (Mouton ve ark., 2018, s. 11). Bu konuda arkeolojik belgelere dayalı görüşlerim bazı makalelerin (Işık, 2019b; 2024, s. 62-68) içinde, özellikle de “Minos Giriti - Anadolu İlişkileri” başlığı altında ayrıntılı bir araştırmanın içeriğindedir (Işık, 2020c).

Jack Yakar’ın yorumuyla: “Çayönü kutsal alanında birbirine yakın duran üç özel yapının, Kafataslı Yapı, Saltaşlı Yapı ve Terrazzo Yapı’nın, biçimleri ve içerdikleri mimari döşemler yanında hayvan kurbanına iz veren bulgularla ritüellerin kutlandığı buluşma yerleri” olmaları (Işık, 2024, s.27) konumuz bağlamında önemlidir. Yazımızın “inançta süreklilik” bölümünü, Aslı-Mehmet Özdoğan’ın “Halet Çambel’e Armağan” kitabındaki makalesinde de okuduğum bu temel görüşün geleceğe kök salan düşünsel yönüyle bitirmek istiyorum. Çünkü bunlardan ilki, Kafataslı Yapı (Şekil 16a) mezar ve diğer ikisi (Şekil 16b) tapınak ise; bunun anlamı, Erken Neolitik Anadolu’da mezar mimarisinin tapınağa benzetilmiş ve bununla Kafataslı Yapı’nın “Tapınak Mezar” tanımını hak etmiş olmasıdır. İnanılması zor olsa da 8 bin yıllık bir aradan sonra, Klasik Anadolu’da, taçdarların içinde tanrılaştığı

anıt mezarların da tam tamına bir tapınağa benzetilmesidir. Başlangıç, MÖ 400’e doğru Ksanthos Kheriga-Erbina Tapınak Mezarı ile yapılır (Şekil 16c) ve sonu gelmez; gelenekselleşerek Roma Dönemi içlerine iner (Işık, 2024, s. 141 vd).

Düşünce ve Kimlik Üzerine

Yukarıda tanrıçalarda ve Baba Tanrı’da simgeler üzerinden okumaya çalıştığımız dinsel düşüncede sürekliliğin bir sağlamasıdır tapınak mezar kavramının da Neolitik kökü. Marcella Frangipane’nin Neolitik’te “ilk önderin soyundan gelenler çoğu zaman tanrısallaştırılmışlardır” saptamasının (2002, s. 56), W. M. Ramsay’ın Roma Dönemi’ne dair “Phrygia’da eski ve yaygın bir gelenek vardı: Ölülerini tanrılaştırmak ya da tanrıyla özdeş görmek” (1884, s. 255) saptamasıyla örtüşmesi bunun tanığıdır. *Çünkü* düşüncede sürekliliğin ara evresinde kesin hükmüyle Hitit/Luvi vardır; öldüğünde, “kral tanrı oldu” yazar. Knossos Sarayı yakınındaki anıtsal mezarında da Minos Kralı “tanrı” olmuştur (Işık, 2024, s.62-68, resim 27-30); Luvi kökenli Girit’te beklenendir ve Giritliyi Helen’den ayırandır da.

Neolitik ataların tanrılaşması, diğer bir deyişle belki de onlara “tanrıya tapınır” gibi tapınma, bu erken dönem için sıklıkla dile getirilen bir inanç biçimidir ki sağlamasını düşüncenin sürekliliğinde, örneğin Demir Çağı’na geçişte Lelegler’de “ata kültü bağlamında kurucu ataların da tanrılaştırılması” (Diler, 2020, s. 263, 271 vd.) gerçeğinde bulur. Leleglerle kasnaklı tümülüsler (Şekil 26a-d) üzerinden bir bağ kurduğum Etrüsklerde de öyledir. Ata kültürüne ilişkin bazen anıtsal boyutlardaki Etrüsk kült döşemleri (Haynes, 2005, s. 119 vd., resim 82), mezarları ölü tapınağı yapar; mezar sahibini de “ata” gibi tanrılaştırır ya da tanrısallaştırır. Ata kültürünün ara

zamanlarda kesintisizliği beklenmelidir çünkü Neolitik Anadolu ile Leleg/Etrüsk ilişkisi, ölü maskelerinin Etrüsklerde evlerde korunmasında (Kaehler, 1960, s. 97) okunan saygınlığında da gündemdedir, büstlerin mezar odalarına asılmasında da (Kaehler, 1960, s. 69, levha 36, 37). “Neolitik B insan topluluklarında da kafatasları atalara karşı duyulan saygının gereği olarak evlerin içine konular; kil, kireç ve bitümle biçim verildiği de olurdu” (Frangipane, 2002, s. 51 vd.). Harald Hauptmann ve Klaus Schmidt'e göre de kafatası kültü ve modellenen kafatasları Cilalı Taş Devri'nde yaygındır (2007, s. 73 vd.).

Alıntılar üzerinden sıklıkla yinelediğim gibi, günümüz Eski Çağ biliminde artık kimliği ne yazının ve ne de dilin belirlemediği gerçeğine gelinmiştir. Yani halkların kimliğini “duygu, düşünce ve hareket birliği belirler” ve onun hayata geçirdiği yaşam biçimi belirler gerçeğine. “Bugün daha kesin bir şekilde, dil ve kültürün her zaman etnik kimlik veya ‘milliyete’ tekabül etmediğinin bilincindeyiz” der Melchert (2010, s. 20). Naomi Unwin de “yerli dilin kaybının yerli kültürün kaybı anlamına gelmeyeceği” görüşündedir (2019, s. 56). Sanırım buluşulan bu ortak noktada, bugün aynı kara parçasında aynı yazıyı yazan, aynı dili konuşan, aynı inancı taşıyan ve aynı yaşam biçimini paylaşan halkların kendi kimliklerini koruma gerçeği etken olmuştur. Ben bunu en somutuyla dört halkın ortak ülkesi Britanya Adası ile örneklerim. “Üzerinde güneşin batmadığı” bir güçlü Büyük Britanya Krallığı orada ne İskoçları, ne Galleri ve ne de İrlandalıları o kadar zaman içinde İngilizleştirememiştir çünkü. 1600'lü yıllardan bu yana deniz aşırı sömürgelerde de resmi yazı ve resmi dil İngilizce olsa da halklar kendi ana dillerini unutup yerli kimliğin teslimiyeti içinde olmamışlardır. Bu apaçık gerçeğe karşın eskil dünyanın, İngilizler gibi, ticaretle

denizlere egemen Helenleri'nde -her ne hikmetse- o dili konuşan, o yazıyı yazan her fert “Helenleşmiştir!”...

Anadolu'da yoğunlaşan bilimsel kazıların *bulgu ve verileri*, karşılaştırmalı arkeoloji yöntemiyle beni Roma Dönemi içlerine kadar kesilmeyen, esasta farklılaşmayan bir düşünsel devamlılığa getirmiştir. Bunu çok zaman önce ulusal arkeolojimizin kurucu atalarından Bahadır Alkım, her yerde alıntılıdığım şu bilgece saptamasıyla ortaya koymuştur:

Uygarlığın ilk basamağı olan Paleolitik Dönem'den itibaren Anadolu'da, çeşitli yerel faktörlerin etkileşimi sonucu ortaya çıkan ve varlıklarını İÖ 2. binyıl sonuna kadar kesintisiz sürdüren yerel kültürler söz konusudur. Özellikle yerel etnik gruplara ait kültürlerin kaynaşması Anadolu'ya, Anadolu Uygarlığı tanımına uygun, kendine özgü bir kimlik kazandırmıştır (2003, 92).

Anadolu Tunç Çağı'nı en iyi bilenlerden Turan Efe, hocasından aktardığı bu yol gösterici alıntının ardından kendi görüşünü de önemseydiğim şu saptamasıyla özetler: “Neolitik Çağ'dan itibaren aynı yaşam alanlarını kullanan insan toplulukları Tunç Çağı'nda da toplumsal ve teknolojik sıçrama gerçekleştirdi. Onlarla Batı Anadolu'nun verimli topraklarında daha sonra Avrupa'ya yayılacak kültürler yeşerdi” (2003, s. 92). Bu satırlardan apaçık belli ki, “Avrupa'ya yayılacak kültürleri yeşertenleri” tanımlayan “onlar”, Anadolu'nun Neolitik Çağı'ndan kök süren Tunç Çağ halklarıdır. Yani bir Anadolu klasik arkeoloğunun araştırmalarıyla ‘geldiği’ nokta, bir Anadolu Ön Asya uzmanı bilimcinin satır arasında ‘beklediği’ noktadır. Ve o buluşma noktasının ne Neolitik Devrimi yaratan evvelinde ne de Klasik Devrim'i yaratan geleceğinde Hellas yoktur.

Bahadır Alkım ve Turan Efe ile bir “bağımsız düşünen okulun” izlerini taşıyan her iki bilimsel sonuçta da “Neolitik Çağ’dan Tunç Çağ içlerine bir süreklilik” vardır çünkü. Ve doğruluğu; kùltürde ve tanrıça resimlerinde gözlemlenen devamlılık gerçeğinde bulmuştur onayını. Turan Efe, görevi biz klasik arkeologlara devredencesine, Neolitik ve Kalkolitik sürgünle “Tunç Çağı Batı Anadolu’sunun verimli topraklarında yeşeren kùltürlerin daha sonra Avrupa’ya yayıldığıyla” bitirir tümcesini. Ve bu durumda ilk usa gelen, bunda bir gerçeklik payının olabileceğidir. Çünkü Alkım hocamızın saptadığı “MÖ 2. binyıl sonlarına kadar kesintisiz süren ve adına ‘Anadolu Uygarlığı’ denen” binlerce yılın kültürel ve sanatsal birikimi, onu izleyen Demir Çağ’lı binyılda aniden başkalaşamazdı ve adı “Helen Uygarlığı”na dönüşmüş olamazdı. Olamazdı çünkü Akha Helenleri Geç Tunç Çağ’ında Girit mirası üzerine kurdukları deniz imparatorluğuyla gelen en güçlü ve parlak zamanlarında bile sanata, kùltüre ve düşünceye dair her şeylerini Girit’e borçlular. Bunu Yunan arkeolojisinin tanınmış ismi ve Minos-Myken uzmanı Spyridon Marinatos şöyle tanımlıyor: “Myken (Akha) kùltürü genel görüntüsüyle öylesine çok Minos (Girit) gibiydi ki Akha Helenleri’nin yurdu olan Hellas uzun süre Girit kolonisi olarak kabul edildi” (1959, s. 49).

Mythoslar’la Yazılan “Ege Yunan Tarihi” Üzerine

Ve Akhalar’la ulaşılan o büyük Helen gücü MÖ 1200 dolaylarında kuzeyden gelen Dor Helenleri’nin acımasız saldırılarıyla yerle bir olmuştu. Ve yıkımdan 700 yıl sonra, MÖ 5. yüzyılın Atina mythoslarında yazıldığı üzere; sanki saldırılardan payını almayan ‘dokunulmaz!’ bir Atina varmış gibi, orada Kral Kodros’un düzenli bir ordu kurması ve

oğulları Androklos ve Neileos önderliğinde Batı Anadolu’nun savaşıla ele geçirilmesi (Bean, 1967, s. 161) nasıl mümkün olabilirdi ki? Eğer “MÖ 1200 dolaylarında Akha saray kùltürünün temelden çöktüğü bir ortamda, Helenlerin Troia’ya karşı savaşmaları mümkün değilse” (Latacz, 2001, s. 340 vd.), aynı halkın aynı tarihlerde Batı Anadolu’da Karialılara karşı savaşmaları da mümkün olamazdı. Herodot, Atina’da “duyduğunu yazmış” (I, 146), savaşın 700 yıl sonrasında kurulan bu Atina “hayalleri” üzerinden de Batı, 19. yüzyıl başlarında “Ege ve Yunan Tarihi”ni yazmıştı. Anadolu’ya “ilkın Aioller girdi, sonra İonlar” diyen Pherekydes de bir Atinalıydı. Ve sonraki zamanların tüm eskil yazılı kaynaklarında aktarılan bilgiler bu Helen yazara, özellikle de Herodot’a dayanmaktaydı. Yani mythoslara.

Platon’un “gerçeklerle ilişkisiz, uydurma, boş ve gülünç masallar” dediği (Erhat, 1972, s. 5) mythoslardan tarih yazılamayacağı gerçeği, çaresi yok, artık bilimin gündemine getirilerek sorgulanmaya başlanmıştır. “19. yüzyılın ‘mythostan tarih yazabilme’ iyimserliği, yerini ciddi bir güvenirsizliğe bırakmıştır” dese de Frank Rumscheid (2009, s. 174), onun için Karia hâlâ “Helen”dir”. “Klasik Arkeoloji disiplinde; Yunan tarih yazarlarının Yunan kùltürünün ilk yorum kaynağı olarak yerleştirilemeyeceği ve klasik literatürün metin kaynaklarına dayanmaya devam edilemeyeceği gerçeği, zaman içinde daha da netleşmektedir. Yunan dünya görüşünün önyargılarını taşıyan metodolojilerin uygulanması, bir gelenek olmaktan çıkmalıdır” der Alan Greaves (2020, s. 263, 290 vd.). Bir Anette Teffeteller araştırması, “Yunan yazılı kaynaklar var olmasaydı ve yalnızca Arkeolojik bulgulardan yola çıkarak bir yargıya varsaydık, Aiolia-Yunan unsuru Lesbos’ta asla var olmayacaktı. Ada’nın tamamen Anadolu’luğunu B. Rose

da vurgulamıştır. Onlar Luvi'ydi" sonucunu vermiştir (2020, s, 329, 334).

Çünkü yanlışa götüren "Yunan yazılı kaynaklarının" temel kaynağı Herodot, onun kaynağı ise Atina'da "duyduğu" mythoslardır. Aradan onca zaman geçmiş, protogeometrik çömlerle "tarih yazmanın da" yanlışlığı anlaşılmıştır. Fakat burada da bir yandan "artık 'pots are people' düşüncesinde değiliz" denir (Niemeier, 2007, s. 743). Öte yandan mythosların doğruluğunu çömlere dayandırmak için Ege Göçleri 100 yıl sonra başlatılır (Herda, 2009, s. 104 vd.). Bunda belirleyici olan ise, 'tarih yapıklarında ne değıştiğidir' ki; sanki bu bilimsel saptamalar, masallar üzerine kurgulanan ve belleklere kazınan yanlışların itirafı değilmiş gibi, kültür ve sanatın yazımına dair "Helenlik"te değışen hiçbir şey yoktur. Şimdilik yoktur...

Yazının olmadığı Erken Demir Çağı'nın tarihi belli ki arkeolojiyle yazılacaktır. Tıpkı MÖ 3. bin Hellas sanat ve kültür tarihini; Ana Tanrıça yontucuklarında yansıyan inancıyla, sonraki kent adlarında yansıyan diliyle, çömleri ve de mühürleriyle Anadolu'dan "Kültür Göçü"yle giden halkların yazdığının bilindiği gibi... (Schachermeyr, 1967). "Joseph Maran da MÖ 3. binyılda Hellas'ta ve Kiklatlar'da güçlü bir Doğu Ege-Anadolu etkisini görmüştür" (Korfmann, 2001, s. 364). Kalesini "Lykialı ustaların yaptığı" (Strabon XIV, IV, 10; Pausanias II, 25, 8; Işık, 2019b, s. 503) güçlü Akha Beyliği Tiryns'in Luvice adı Tirunth'dur. Karşılaştırmalı arkeolojiyle yazılsa "Anadolu Ege Tarihi"; sonucun, uzun zamandır belgeleriyle ortaya koymaya çalıştıklarımın (Işık, 2019b; 2021a; 2024) farklı olmayacağı bilinir ki eleştirilmez. Hellas'tan Batı Anadolu'ya göçle birlikte gelen, Anadolu geçmişine yabancılaşan böyle bir kültür ve sanat yoktur. Çünkü -Joachim Latacz'ın eşzaman "Troia Savaşı" bağlamında açıklıkla beyan ettiği gibi (2001,

s. 340 vd.)- Hellas'taki büyük yıkımda canını kurtarabilenlerden "fetih" beklenemez; yeni bir yaşam arayışı içinde Ege'nin bu yakasına gelenlerden bir kültür göçü de beklenemez; sığınma göçü beklenir. Anadolu'nun şimdilerde Suriye göçü ile yaşadığı gibi bir şey beklenir. Bunun bilimsel sağlaması, düşüncenin yansıdığı sanattır. Çünkü sanata biçimi ve biçemi verendir düşünce. Bu nedenle Akurgal -kimlikte belirleyici olarak değerlendirmese de- Hellas'tan temel farkı hem duyguların dışa yansımada görmüştür ve hem de resmin biçim ve biçiminde görmüştür.

Resim Sanatında Büyük Devrim: Doğallık ve Gerçekçilik, Hareket ve Üçboyutluluk

Saptamalarıyla yolunu açan hocam, "Attikalı yontu ustaları ideal güzellikte eserler işlerken, İonlar doğal güzelliğe önem verdiler. Böylece yapay bir sanat değil, doğal heykelcilik doğdu" derken (Akurgal, 2000, s.113); aslında, mayasında doğallık ve gerçekçilik olan 'klasik heykel sanatı Anadolu'da doğmuştur' demek ister. Bu önem beni "ana unsur kök'e" inmeye yönlendirmiş ve sonuçta onun da Neolitik Anadolu'dan sürgün sürdüğü sonucuna götürmüştür. Çünkü Ephesos'un MÖ 6. yüzyıl ortalarından tanınmış genç kız başında etkileyen yanaklardaki yumuşaklıkta (Şekil 17c) Hattuşa kapı sfenksinin (Şekil 17b) ve oradan da bir Erken Neolitik Nevali Çori başının (Lichter, 2007, s. 288, Nr. 95) doğallığını (Şekil 17a) görmüşümdür. Sözde "Atina" klasiğini yaratan Erken ve Orta Demir Çağ Egesi heykel gelişiminde, her fırsatta Hanfmann'ın makale başlığından (1953, s. 23) alıntılıdığım gibi, neden İonia "öncüdür" ve Hellas "takipçidir" (Işık, 2019b, s. 95), onu görmüşümdür bu biçimsel devamlılıkta. "Klasiği İonia'da yaratan

biçem gelişiminin, doğal ve gerçekçi resmin Hitit/Luvi kökünden gelenek sürdüğü” 2012 baskılı Ahmet Tırpan’a Armağan kitabındaki makalemde anlatılmıştır (Ayrıca bakınız Işık, 2019b, s. 481-497). Gelişimin ilkelden doğala nasıl adım adım seyrettğinin tanıkları burada; geç 3. binyıldan Hasanoğlan Hatti yaratisı (Şekil 18a), MÖ 15. yüzyıl Karahöyük erkek sfenksi (Şekil 18b) ve 13 yüzyıl Hattuşa Doğukapı Tanrısı (Şekil 18c) olsun (Işık, 2019b, resim, 625, 623. 146). Gökhan Tiryaki’nin -baskıya hazırlanan- “Gurgum Mezar Taşları” konulu doktora çalışmasında, betilerde gördüğü; gövdede yüzeysellikten çözülmeye, uzuvlarda ilkelikten doğallaşmaya ve giysilerde yalnlıktan zenginliğe doğru gidiş ancak o gelenekle mümkün olabilirdi. “Luvi kökenli Geç Hititler, Helen (İon) uygarlığı üzerinde büyük ölçüde etki yaparak bugünkü dünya kültürünün oluşmasında önemli katkılarda bulunmuşlar” (Akurgal, 1998, s. 195) ise, “kök” Hitit/Luvi’den sürer. Hattuşa Tanrı Başı (Şekil 18c) ile Atina Sarışın Oğlan Başı (Şekil 18d) arasında 700 yıl geçmişse (Fuchs, 1983, s. 550, resim 653); özellikle dudakların büzülmesinde okunan doğallıktan, onunla ve iri kartal burun yapısıyla yüze yansıyan ve sanki bir muktediri gerçeğiyle tanımlayan ifade gücünden anlaşılın o ki Hititlerin yıkılmasıyla Klasik Devrim 700 yıl gecikmiştir.

Sanat tarihinin en büyük devrimi olan “hareket ve üç boyutluluk” da bu çok özel Hitit/Luvi yaratisıyla başlar (Şekil 19a); hep savlandığı gibi (Fuchs, 1983, s. 47-50, resim 34, 35) Atinalı Kritios Oğlanı (Şekil 19d) ile başlamaz. Bana göre “Apaliunas/ Apollon” olarak (Işık, 2021a, s. 205-217) Doğu Kapısı’nda Hattuşa’yı bekleyen bu çok özel kabartma resmin; üzerine düzülen onca övgülere karşın, dünya sanat tarihinde hakettiği yerde olmayışı çok şaşırtıcıdır. Onun için, “Zamanın Ön Asyası’nda hiç

bir yontu, Hitit sanatının doruğunda yerini alan bu yapıta erişememiştir” der Kurt Bittel (1976, s. 234). Ya da “Adeta üç boyutlu yapısıyla o yüzyılların Ön Asyası’nda bir kez daha yaratılmamıştır. Çok sonraları ancak Helen sanatında görülebilen eşsiz bir yapıttır” (Darga, 1992, s. 127) denecektir; fakat bu övgüler üzerinden “gizlice” itiraf edilen, onun MÖ 13. yüzyılda 700 yıl sonrasının klasiğini, çağdaş sanatı, yaratan devrimciliği Eski Çağ bilimcilerinin gündeminde olmayacaktır?. Beni asıl düşündüren, İon yontucuların “Atina” klasiğinin yaratılışındaki öncülüğüne inanan, yol gösterenim Akurgal hocamın suskunluğu; onu yalnızca “Hitit heykelciliğinin en iyi korunmuş ve en gözde eseri” (Akurgal, 1998, s. 155) olarak görmesiydi.

Hellas tek cepheliliği, Mısır etkisi altında kıramamıştı; bu nedenle MÖ 490 dolayında Kritios Oğlanı’nı hareketlendiren gelişim çizgisi üzerinde bir “Mısır yaratisı” değil, yüz yıl öncelerin Samos Büyük Krosu vardı (Şekil 19b). Hitit’ten miras aldığı hareket kavramını özellikle oynak diz kapaklarında (karşılaştırma için bakınız Işık, 2019b, resim 638, 639) ve de az biraz sağına dönen başında yansıtan, gelişkin biçemiyle de eş zaman Helen kroslarını aşan “istisna” haliyle tanınırdı (Kyrieleis, 1996). Ve onu benzer güçteki heykel okuluyla ve hem de uzun zaman MÖ 470’li yıllara tarihlenebilecek denli (Fuchs, 1983, s. 50-52, resim 37, 38) zamanını aşan biçemiyle, Klasik Dönem’e taşıyan bir MÖ 500 dolaylarının Milet yaratisı Torso (Şekil 19c) vardı. Şimdi artık genelde yadsınamayan, klasik heykelin bu Torso ile İon İsyanı’nın hemen öncesinde Milet’te başladığı ve oradan Atina’ya geçtiğidir.

Ve Havva İşkan’ın keskin gözlemleriyle Urfa Adamı’nda (Karul ve ark., 2021, s. 118, 119) ilk kez farkettiği gibi, bunlardan binlerce

yıl önce de 'hareketin farkında olan' Erken Neolitik yontucular vardı Taş Tepeler'de. Eğer "dans eden kadın, saç beleğini başının çevresinde döndürüyor" ise (Lichter, 2007, s. 349, Nr. 322), Köşk Höyük'ün bir Erken Kalkolitik kült çömleği üzerinde göze çarpan (Şekil 19e) bu eylem yalnızca "hareketin doğal sonucu" gibi zamanından beklenmeyen bir sanatsal olaya tanıklık edebilir.

Bu bağlamda, çağdaşı yontucuların "üç boyutun" farkında olmaları da şaşırtmazdı. Kanıtı Sayburç'ta kireç taşı sekinin önyüzünde aslanlar arasında taht kuran Baba Tanrı'lı sahnenin (Şekil 9a) diğer yarısındadır (Karul ve ark., 2021, s. 38) ve işlenen konu, boğayla mücadele betimlemesiyle sağ yarıdan farklıdır (Şekil 20a). Baba Tanrı olarak gördüğüm savaşçının bedeni tekdüze "yandan" verilmemiştir; baş yandan, gövdenin üstü karşıdan ve altı dörtte üç döndürülerek verilmiştir. Derinlik burada; bir insanın baş edilmez bir boğa karşısında düştüğü doğal korku halinde, sanki yerinden zıplayan ya da zıplatılan gövde genelinde gözden kaçmaz. Gövdenin üstü ve altı arasındaki duruş farkında amaç belli ki tek cepheliliği kırmaktır. Bu hal özellikle dönme çabasındaki kalçaların biçimiyle ifade edilmeye çalışılmış gözükür. Ayrıca üst gövdenin, farklı biçimde kalkan kollarla birlikte, cepheden; başın ise yandan verilmiş olması, ancak betimlenen konuyla uyumlu bir hareket ve derinlik sağlama çabasıyla açıklanabilir. Boğa boynuzlarının başın her iki yanında zemine yayılarak karşısındakini hedefler biçimde verilmesi, saldırı haliyle ilişkili gözükür. Her durumda, geç tarihine rağmen genel hatlarında iyi bir karşılaştırma örneği sergileyen dingin Çatalhöyük boğasının boynuzları (Şekil 15a) doğal duruşuyla farklıdır; Hüseyinde Boğası'nda da öyledir (Şekil 15b).

Alacahöyük'ün aslan avını içeren orthostat kabartma resminde (Bittel, 1976, s. 198, resim 226; Işık, 2019b, resim 34) "derinliğe" yönelik farkındalığın geldiği boyut, gövdesi yandan betimlenen aslanın sol ön ayağıyla birlikte omuzuyla zeminden çözülmesinde, özellikle de başıyla tam cepheden verilmesindedir (Şekil 20c). Gövdenin zeminden kopuşu bir başka orthostatta diz çökerek yay geren avcıda (Bittel, 1976, s. 197, resim 225) çok daha belirgindir. Sayburç'la ara evre; Kalkolitik Çağ'ın başlarında Köşk Höyük'ün niteliği ve günlük yaşamdan konularıyla etkileyen kabartmalı kült çömleri üzerinde örneklenir (Lichter, 2007, s. 347 vd. Nr. 319). Çömlerden birinde bir avcının tek cepheliliği kıran duruşunda, özellikle de eşeğin boynunu kırarak başıyla zeminden çözülüşündedir ki (Şekil 20b) sanki bununla Alacahöyük aslanının biçimini hazırlamaktadır.

MÖ 750'den az sonra biri Samos'ta İonia'dan (Şekil 20d), diğeri Olympia'da Hellas'tan (Şekil 20e) eş zaman iki tunç yontucuk kümesinde avın niye farklı bir düzenlemede verildiği (Işık, 2019b, s. 48, 489. Karşılaştırma için bakınız resim 35 ile 36), yukardaki büyük resmin ışığında daha iyi anlaşılmaktadır. Olympia'daki geyik avı betiminde yan yana, art arda sıralı bir tek düzelik, av eylemiyle ilişkisiz, gerçek dışı bir durağanlığı yansıtırken; İonialı yontucu aslan avını, avcının önden ve köpeğin yandan saldırdığı bir derinlikli ve hareketli mücadele olarak gerçeğiyle tasarlamıştır. Olympia kümesinde, arkadaki ikinci av köpeğinde olduğu gibi, hayvanların varlığı bile zorlukla algılanırken Samos'ta farklı duruşlarda birbirinden çözülmüş, fakat iç içe sarmallanan bir düzenleme amaçlanmıştır. Av köpeği ön bacağıyla aslanın bacağını kavrar, hafif dönük başıyla yabanılın baldırını kapar. Neolitik'te başlayan, Hitit/Luvi'den İonia'ya geçen bir Anadolu 'klasığı'dir bu.

Doğallığı ve gerçekçiliği hedefleyen bu tarzın Hellas'ın hareketsiz küme resimlerinden farkı, “ana unsur” köke inmeden bilinemez; bilinememiştir de.

Çağdaş sanatın temel unsurları olan hareketin ve üç boyutun Neolitik Çağ genelinde bir “zaman biçimine” dönüşmediği görüntüsü sergilense de ve tekil gibi görülse de, buluntuların bütünü üzerinde yoğun bir çalışma yapmadan tam bilinemez. Şimdiki durumda, derinliği olmayan iki boyutlu soyut Kalkolitik Çağ yontu sanatında bu kavramların uygulamada devamlılığının zaten beklenemeyeceği düşünülür. Fakat öyle değildir. Düşünsel anlamda var oldukları, “hiç yok olmamışlar” gibi Tunç Çağı'na gelenek sürmelerinde bulur delilini. Bunun anlamı, sanata dair kültürel kimliğin hiç kaybedilmediğidir; yarattığı tanrısal resmi bilinçaltına yerleştirerek geleceğe taşıdığıdır; hiçbir koşulda unutulmadığıdır. Biçimde de öyle olmalıdır. Kanıtını keskin gözlemleriyle Şengül Aydıngün, tahtında oturan Geç Neolitik Ana Tanrıça resminin (Şekil 10a), izleyen dönemde nasıl soyuta dönüşerek (Şekil 10b) binlerce yıl boyu sanki “görünmezliğe” büründüğü gerçeğiyle vermiştir (2005, s. 38 vd., resim 32a,c; Işık, 2019b, resim 376, 377). Çömlek sanatındaki kanıtını ise Ilıcak Höyük'ten Geç Neolitik çömleklerin tekniği ve biçimiyle Erken Tunç Çağı Lydiası'nda tekrar ortaya çıkmasında bulur (Roosevelt, 2010, s. 41, resim 4).

Yontuda hareketin ve üç boyutun Neolitik sonrasında uzun bir zaman aralığı ardından Luvi/Hitit'le aynı topraklarda ortaya çıkmasının bir anlamı olmalıdır. Çünkü ardından yıkımla girilen ve her şeye ilkeliyle yeniden başlanan Demir Çağı'nın 700 yıl sonrasında da “hareket ve üç boyut” yine Anadolu'da bu kez İonlar'la “Klasik Devrim”i yaratır. Denebilir ki her seferinde Anadolu'da kendi küllerinden dirilir gibi

ortaya çıkması, bir Mısır'da çıkmayışı, rastlantı olamaz; çünkü Büyük Mısır'ın da içinde doğduğu kendi sanat kuralları vardır. Anadolu, geçmişinden miras bu kültürel birikimle, taşıdığı genle, heykel sanatında Mısır'dan da Mezopotamya'dan da bağımsız olmuş; çağdaş resmin temelleri Neolitik özden sürgün süren hareket ve üç boyut farkındalığıyla ilk bu topraklarda atılmıştır.

Mısır, Helen heykel sanatında; özellikle de değişmeyen haliyle Arkaik Dönem'in simgesi olan çıplak erkek heykellerinde, kroslarda, (Fuchs, 1983, s. 24 vd., resim 7 vd.) vardır. Biçim ve biçimde gelenekselciliği, değişmezliği esas alır: İdeal ve yapay güzelliştir orada da aslolan. İon heykeli ise Hitit'tir, Luvi'dir; gelişime açık, doğal ve hareketlidir, gerçekçidir. Bu kavramlar Taş Tepeler'de filizlenir, Hattuşa'da kök tutarak İonia'ya sürgün sürer ve o binlerce yılın emeğiyle gelen klasiği Atina sahiplenir. Helenler'in MÖ 600 yıllarına tarihlenen bir Sounion Kuros'u ile 9 bin yıl öncenin bir Nevali Çori yaratısı, o zamanlar Anadolu'da anatominin de farkında olan sanatçıların var olduğunun delilidir (Işık, 2019b, s. 490 karşılaştırma için bakınız resim 38 ile 39).

Geleceğe tutunan bunca kökten sonra Sayburç'ta aslanlar arasında oturan Baba Tanrı betiminin sol yarısında işlenenle birlikte oluşturduğu bütüncül resim (Şekil 20a) üzerine gördüklerimi, yine inanılması zor olsa da, burada tartışmaya açmak isterim. Katalog'ta da belirtildiği gibi bu iki betim “sahne bütünlüğü ile çağdaşlarından ayrılmaktadır” (Karul ve ark., 2021, s. 38, 39). Fakat kanımca, bununla getirdiği yeniliklerle de gelecek “çağların” kabartma resim sanatında ön almaktadır. Birincisi; iki betimleme yan yana bir “sahne bütünlüğü” içindelerse; bu özellik onu sanat tarihinin ilk kabartma

kuşağı, yani ilk “friz” yapar. İkincisi; solda işlenen ile kuşağın sağ yarısında işlenen arasında oluşan bütünlüğün “aynı” konuyu içermeyişiyle bağlantılıdır; yani örneğin ikisi de av ya da savaş değildir. Sağdaki konu sanki solda betimlenenin sonucu gibidir, yani farklı iki konunun içerikte birbirini tamamlamasıdır bu; anlatılan bir öyküde olayların birbirini izlemesi, devamlılığdır. Örneğin Klasik Dönem’e geçişin eşiğinde, MÖ 500 dolaylarında, İon yaratısı Troas Kızöldün Lahdi’nin arka uzun yüzünde işli Polyksena’nın Akhilleus’un tümülüs mezarı önünde Akhalı kahramanlar tarafından katli sahnelerini izleyen dar yüzde Ana Hekabe’nin acılı ölümüne tuttuğu yas vardır. Konu devamlılığı, tümülüsün sağ kenarının bu dar yüze taşırılmasından da anlaşılır (Işık, 2019b, s. 401 vd., resim 511. 512).

Sayburç’ta da soldan sağa doğru esasta benzer bir devamlılık beklenir. Bana öyle gelir ki solda sanki başını döndürerek saldıran kızgın boğaya karşı elinde yılanla başetmeye çabalayan ve bunu hareketleriyle de vurgulayan “yiğit”, sanki sağdaki Baba Tanrı’nın kendisidir. Boğaya karşı kazandığı zaferi hemen onun devamında o güçte iki yabancı, aslanların, himayesinde taht kurarak gösterir. Bu yorum doğruysa, yani seki alnında birbirinden bağımsız iki farklı konu işlenmemişse; geleceğin Anadolu’ya özgü bir konusal anlatım kuralı ilk burada başlar. Tanrılar ile yabancı hayvanlar mücadelesi de ilk burada başlar. Tarhunt ile İlluyanka ve o etkide Zeus ile Typhon arasında geçen gibi (Işık, 2019b, s. 334, resim 372, 373). Tunç Çağı’nın Minos Boğası da baş edilmezliğiyle eskil dünyaya nam salmıştır. Ve “Minotauros” yabancılarının, özünde “tarh/güçlü” anlamını içeren ve aynı Luvice kökten türeyen “Tarhu/Tarhunt” ile, yani Göklerin Fırtına Tanrısı ile ad ortaklığı vardır (Haas, 1982, s.23).

Dışa Vuran Duygular

Ekrem Akurgal’a göre, duyguların dışa yansması sanat tarihinde “ilk kez Geç Hitit sanat çevresinde gerçekleşir” (Akurgal, 1993, s. 283). Kenti; kente gelenleri kent kapısının her iki yanında korku salan tehditkâr bakışlarla karşılayarak koruyan Karatepe sfenkslerini buna örnek gösterir (Akurgal, 1995, levha 136 ve altyazı). Acıyı ise “üzüm tüccarı” Maraşlı bir zenginın mezar taşı üzerinde karısıyla birlikte yüzlerinde okunan ölümün hüznüyle örnekler (Akurgal, 1995, levha 150, 151 ve altyazı).

Ben de sanat tarihi bakımından bu çığır açan önemdeki gözlemlere, başka örnekler ekleyerek katılmıştım (Işık, 2019b, s. 91-95, resim 148-151, 155, 157). Sonradan gördüm ki klasiğin temel taşlarını oluşturan bu gibi kavramlar da, çağını aşan bir yaratıcılıkta Neolitik Anadolu’da filizlenmeye başlar. Erken Neolitik Anadolu’da “duyguları dışa yansıtan” beceride ustalar da varken, sanat dendüğünde ilk usa gelen Mısır yoktur henüz; Mezopotamya da yoktur. Yeni Hititler’de varken de oralarda yoktu bu ifade tarzı. Yüze doğal ve gerçekçi bir şekil vermek, Mısır etkisinde “ideal güzelliğe önem veren” Helen sanatının da tarzı olmadı. Önce bunu Nevali Çori’den küçük bir başta, onun “portre” duygusu uyandıran vasfıyla görmeye çalışmıştım (Işık, 2019b, s. 490 vd., resim 647; Karul ve ark., 2021, s. 88, 89). Buna şimdilerde Karahantepe’den çözülmüş yüz hatlarının doğallığıyla etkileyen “leoparlı adam“ eklenmiştir (Karul ve ark., 2021, s. 45). Bu nedenle “Uygarlık yalnız Anadolu’da doğmadı; Mezopotamya’sı, Mısır’ı var” görüşü (Özyiğit, 2023, s. 316) kuşkusuz doğrudur da, oralarda çağdaş resmi yaratan temel vasıflar eksiktir; duygusuz bir yapay görkemdir Mısır’da var olan.

Bolvadin'den bu yönüyle tanınan bir pişmiş toprak kadın başı (Aydingün, 2005, s. 33, resim 27; Işık, 2019b, s. 491, resim 649) MÖ 3. binyılda duyguyu – Prof. Yavuz Demir'in büyük resme günümüz 19. yüzyıl sonlarından bilgece bakışıyla- bir “Edvard Munch'un Çılgılığı” mükemmelliğinde yüze vurması (Şekil 21c), yalnızca bir isimsiz usta elin çağdaşlığı tarihin 5 binyıl diplerinde Anadolu topraklarında yakalamış olduğuna tanıklık edebilir. Çünkü yalnız değildir o. Afyon Müzesi'nde birlikte sergilenen aynı yerden gelme pişmiş toprak buluntular arasında 'kızgın olan', 'boş bakan' ve 'şaşkın olan' da vardır (Aydingün, 2005, resim 26, 38, 44). Bu çeşitlilik, insan resminde zamanı aşan boyutta doğal ve gerçekçi bir biçimin rastlantı olmadığının da tanığıdır. Çünkü bu duygulu hallerin, kırışıklı, belertilen gözleri ve gösterilen dişleriyle Karahantepe'den 'korku salan' bir başlangıcı da vardır (Şekil 21a). Akurgal'ın Karatepe kent kapısı sfenksinin “korkutucu gözleriyle” başlattığı bir duygunun ifadesi şimdi 9 bin yıl derinlere inmiştir (Karul ve ark., 2021, s. 117 ve kapak). Turan Takaoğlu'nun Gülpınar kazısıyla günyüzüne çıkardığı “ağlayan kadınlar” (Şekil 21b), duygunun sanat tarihinde, hem de Kalkolitik Çağ'ın başlarında, eriştiği doruk olmalıdır (Takaoğlu, 2006, s. 306, resim 12). Acının yüze vuruş biçimi de zamana göre inanılmazdır: Gerginlikle çatılan kalın kaşlar, ağlayan kapalı gözler ve göz pınarlarından aşağı sızan çizgisel gözyaşları, en yalın ve en vurgulayıcı haliyle, çağdaş insanın içini 7 bin yıl öncenin acısıyla acıtmaya yetmiştir.

Hitit/Luvi kültüründe duygunun yansıması, bir kült çömleği üzerinde lir çalan gencin az kalkık başıyla ve aralanmış dudaklarıyla şarkıyı terennüm edişinde görülür (Bittel, 1976, s.142, resim 139; Işık, 2019b, resim 622). Ve oradan önceleri “duygular onlarla yansıdı” diye düşünülen

Yeni Hitit'e gelinmiştir. Örneğin bir mezar heykel kümesinde ölümün hüznü yüzlerinde okunan Tell Halaf'lı beyce'ye (Şekil 21d) ve bey'e gelinmiştir (Işık, 2019b, s. 94 vd., resim 149, 527). Ve oradan Altın Çağ'ın refahı ve gönenci, gülümseyen yüzünde okunan İonialı genç kızlara (Akurgal, 1961, s. 246; Işık, 2019b, s. 94, resim 157) gelinmiştir (Şekil 21e). Buna karşın ve hem de Klasik Dönem'in eşliğinde, Aegina Aphaia Tapınağı batı alınlığındaki Helen savaşçı, ölümcül oku göğsünden çıkardığı bir anda acı içinde kıvrınması beklenirken, gülümsemektedir (Şekil 21f). Çünkü Mısır etkisi altındaki Hellas'ta “ideal, yapay güzelliğin” biçimsel bir gereğidir bu (Fuchs, 1983, s. 309, resim 343). “Arkaik gülümseme” deyimiyse o dönemin -İonia'yı bağlamayan- “zaman üslubunu” tanımlar; duyguları tanımlamaz. İon genç kızlarına öykünen Atina korelerinde de böyledir. Ekrem hocamın derslerdeki öğretici anlatımıyla, “ağzını kapatınca somurtur onlar, çünkü içten gelen bir gülümseme değildir”. Mısır'da da öyledir, Fenike'de de öyledir (Işık, 2019b, s. 94, resim 152). Sanat yapıtlarında “duygunun”, yani gerçekçi ve doğal betimleme tarzının yer bulamadığı bir Atina nasıl “Klasik Devrim”in yaratıcısı! olabilir; hiç sorulmamıştır. Bu önemlidir ki çağdaş portre sanatı da MÖ 4. yüzyıl başlarında doğal ve gerçekçi sanat geleneğinin olduğu yerde; “İon Rönesansı” ile birlikte Anadolu'da doğmuştur (Işık, 2020b).

Kitaplarda okunan, derslerde okutulan ise üç boyutun, hareketin dünya sanat tarihinde ilk kez Klasik Dönem'le birlikte Atina'da başladığı; duygularda yapay “Arkaik gülümsemenin” yerini MÖ 480 dolaylarında bir Sarışın Oğlan Başıyla (Şekil 18d) “içten gelen buruk bir ciddiyetin” aldığıdır (Fuchs, 1983, s. 550, resim 653). Ben, büzülmüş dudaklarıyla da vurgulanan Hellas'taki bu “ilk” duygu yüklü doğal

hali Hattuşa Doğu Kapısı'ndaki Apaluinias (Şekil 18c) ile karşılaştırırken (Işık, 2019b, s. 95, karşılaştırma için bakınız resim 146 ile 147), “aslında Hititler'in yıkılmasıyla Klasik Devrim'in 700 yıl geciktiğine” vurgu yapmışımdır (Işık, 2019b, s. 481-496). Çünkü bu Hitit/Luvi yaratısında gözlemlenen hareket de (Şekil 19a) Atina'da ilk kez Sarışın Oğlan'dan 10 yıl kadar önce yine Akropolis'ten Kritios Oğlanı'yla (Şekil 19d) başlamıştı (Işık, 2019b, karşılaştırma için bakınız resim 40 ile 43).

Karahantepe'de gün yüzüne çıkan birbirine bitişik iki insan başı (Şekil 22) sanki Bolvadin'den “Çılgılık” atan gibi (Şekil 21c), çağımız sanatının bir yaratısı olma duygusunu uyandıracak düzeyde olağanüstüdür (Karul ve ark., 2021, s. 115). Bütününden koptuğu için yorumunda zorlansam da cinsiyet farkını, sanki öneme vurgu yapan yaş farkını da, ifade farkıyla bir arada başın genelinde ve yüz hatlarının nerdeyse bir “portreyi” usa getiren mükemmellikteki değişkenliğinde yansıtan ikili, yukarda değindiğim gibi, insandan çok, tanrısal eşi düşündürür. “Tek gövdede çift” olmalarına karşın; başların farklı derinlikte ve yönde birbirlerinden kopmuş görünmeleri ile genel resimde bir bütün oluşturmalarındaki zıtlığın uyumudur onları özel yapan. Gerideki tanrıça başının küçüklüğü, sanki perspektife göre resimlendirilmiş olmasındandır. Tanrının, iri başını ileri doğru çapraz uzanan boyundan dörtte üç görüntüde hafifçe soluna çevirmesi; boynu üzerinde dik durmasına karşın, kadında da başın az biraz kendi sağına dönmesi ve böylece ikisinin de aynı yöne “uzaklara” bakarak aynı odakta bütünleşmesi, Klasik Dönem öncesi mümkün olmayan bir “mucize” halidir. Ve Klasik MÖ 500 dolaylarında çağdaş sanatı temellendiren bir “en büyük devrim” ise, ondan 9 bin yıl önce bu “derinliğin”, bu “hareketliliğin”, zıtlıklar içinde kurulan bu “dengenin” adı

nedir? Ahmet Arif “Anadolu'yum ben” der; o olmalıdır...

Duygu ve düşünce belirler kimliği ki Neolitik'ten Roma Çağı içlerine kadar Anadolu'nun dışa vuran sanatsal kimliği de farklı olmuştur. Geç Tunç Çağ Hellası'nda Akha Helenleri'nden başlayan kuruluk ve sertlik, ifadesizlik de izleyen Demir Çağı'nda Dor Helenleri sanatının Klasik Devrim'e dek değişmeyen kimliğidir (Işık, 2019b, karşılaştırma için bakınız resim 644 ile 643; 155 ile 156). Bu nedenle çağdaş resme değişimler hep Anadolu Egesi'nin etkisiyle olmuştur. Hellas'ta zamanın üst düzey kültürlerine bağımlılık ilk Helen boyuyla başlar. Akhaların -barışçı Girit'te bulamadığı- savunmaya yönelik tüm döşemleri Hitit/Luvi'lerden alışlarıyla başlar (Işık, 2019b, s. 499-513); Dorların -çömlek dışında- hemen her yeniliği, Mısır'ın yanı sıra, bu kez İonlar'a borçlanmasıyla sürer gider.

Açıkça dendikte çağdaş sanatın ocağı, artık sönmek üzere, ilk Milet'te tutuşur; onun harıyla aydınlanmayan bir Atina düşünülemez. Atina Klasığı olmadan bir Pergamon Helenistiği, o ve Etruria olmadan ve de Atina Klasığı'nın göz kamaştıran kopyaları olmadan bir Roma sanatının varlığı da düşünülemez. Sonuçta, Wilhelm Heinse'nin bir güzel tanımladığı gibi (Werke VII 1, 94), “Bütün sanatlar insanîdir, Helen değildir”.

Taş Tepeler'den çığır açan bulgular ışığında “ilk sebebin gelişimi beslediği ana unsura, köke” dair paylaştığım bilimsel sonuçların son halini değişik yönleriyle yukarda özlüce aktarabildiğimi düşünüyorum. Gelinek nokta şimdiki de düşüncenin, doğaldır ki yine “Helen” olarak bilinen, felsefenin, demokrasinin ve yazının tanıklığında belgelemek isterim.

Felsefe-Demokrasi-Yazı

Felsefe bilimini Atina'ya götüren Protagoras ve Anaksagoras gibi Milet Okulu filozoflarının; “her oluşumu akıl yoluyla sorgulamaları ve doğa olaylarını mitolojik inançlardan sıyrılarak özgür düşünce ve nesnel yöntemlerle araştırmaları nedeniyle Atina'da dinsizlikle suçlanmalarını demokrat Atina'nın Altın Çağı için çok ilgi çekici” bulur Ekrem Akurgal. Ve “büyük filozof Sokrates'in bu iki Egeli filozofun etkisiyle Helen dinini eleştirdiği iddiasıyla zehirli şerbet içerek ölüme mahkûm edilmesini, insanoğlunun yüksek düzeye ulaştığı zaman bile duygunun tutsağı olmasıyla” açıklar (1998, s. 319).

Tam da bu noktada İonların Helen olmadıkları gerçeği açıklanmış olur. Çünkü MÖ 650-546 arası İon Altın Çağı'nda “duyguların tutsağı” olmayan, “tartışma kültürü” olan, yani Atinalılardan farklı olan, bir başka halk vardır aynı Ege'nin doğu yakasında. Bu nedenle Miletli Thales ve Prieneli Bias gibi düşünürlerle “Sokratik felsefenin doğum yeri olmuştur” İonia. Aynı nedenle çağdaş bilimin doğuşunda da bir İon Altın Çağı olmasaydı, Atina Altın Çağı olmazdı. Luvice Millavanda ve Pryana'da doğan, babaları Heksamyes ve Teutames Karca adlar taşıyan, yani Luvi kökenli olan, bu iki düşünür olmasaydı “Atina Felsefe Okulu” da olmazdı. Değilse göz kamaştırıcı parlaklıkta bir ‘5. yüzyıl Atinası’ için bir ‘6. yüzyıl İonia'sı’ beklenmezdi. Bir Milet-Samos yaratılarını beklemezdi Atina'nın büyük ustaları; “takipçi” olmazlardı, “öncü” olurlardı. Herodot'un babası Lykses'in ve amcası ünlü epik ozan Panyassis'in adı da Karca'dır. Ve onların hepsi Helen kültürüyle yetişmeyen, o kültürü besleyenlerdir.

Onların emekle yarattığı “Klasik Devrim” hep Atina ile anılır, çünkü

güç tam da o kutlu zamanın eşliğinde Milet'ten Atina'ya geçmiştir. Perslere karşı yürütülen bağımsızlık savaşında Milet 494'te Lade'de kaybederken, Atina 480'de Salamis'te kazanmıştır çünkü. Şimdi, sözde “bağlaşıklarını Persler'den koruma” amacıyla kurulan, Atina-Delos Deniz Birliği adlı sömürü düzeninin boyunduruğu altındadır; 6. yüzyılda “verdiklerini”, Atina'da en mükemmel şekilde geliştirilmiş haliyle “geri alan” durumundadır Milet. Düşünülmez ki; eğer Perslerle kaderi değişmeseydi Milet'in, Atina'nın o göz kamaştırıcı 5. yüzyıl sanatı da, orada Platon ve Aristo ile derinleşen felsefesi de doğduğu ve filizlendiği topraklarda “kemale” erebilecekti. Pers ve Atina boyunduruğundan kurtuluşun ardından gelen “Helenistik Uygarlığın” içinde “yaratıcı” bir Atina'nın olmaması, Pergamon önderliğinde tekrar “Anadolu'da gelişip büyümesi” (Akurgal, 1998, s. 342) başkaca açıklanamaz. Bu nedenle oradaki “Büyük Zeus Sunağı İonia Rönesansı'nın son büyük anıtıdır” (Pedersen, 2020, s. 237).

Demokrat Atina'da -sorgulanan felsefecilerden belli ki- MÖ 5. yüzyılda bile olmayan fakat 7. yüzyılda Anadolu Egesi'nde olan “tartışma kültürü” demokrasiyi de getirmiştir: Yine Ekrem Akurgal yazıyor:

Demokrasi'nin ilk adımları Aiolia ve İonia'da atıldı. Lyrik ozanlar sert ve öfkeli dizeleriyle İÖ 7. yüzyıl ilk yarısında Lesbos'ta demokrasiye doğru bir yöneliş sağladılar. Ardından, İÖ 7. yüzyıl sonlarında, halkın başa getirdiği Tyran Pittakos, demokrasi girişimini başarıyla tamamlamış; anavatan Hellas'a öncülük etmiştir. Hellas'ta ilk demokrasi girişimini İÖ 594'te archont olan Solon Atina'da gerçekleştirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı.(2000, s. 21)

Ve Nikolaus Himmelmann'a göre "Solon daha sonra demokrasinin öncüsü sayılmıştır" (1999, s. 12). Her iki ünlü hocamın saptamalarından çıkarımım, Solon'un demokrasi girişimini Pittakos'a özenerek yapmasıdır, yani "takipçi" olmasıdır; eğer başarısızlığa rağmen "Atina'da öncü" sayılmışsa, kökün, ona öncülük eden yedi bilgilerden Pittakos'ta aranmasıdır. Yani demokrasinin temellerinin Luvi kültüründen gelme Lazba/Lesbos'ta (Teffeteller, 2020) atılmış olmasıdır.

Bundan çıkan, tarihin gidişatına ters bir başka önemli sonuç; Akurgal satırlarında okunan, bir "sömürgecinin" bir "ana vatana" öncülük edemeyeceğidir, yani Aiolia ve İonia'nın "sömürge", Hellas'ın "ana vatan" toprağı olamayacağıdır; farklı halklardan olacaklarıdır. Demokrasi arayışları Anadolu'da vardır ki "yeryüzünün en eski meşruteli krallığı, Pankus adını taşıyan bir meclisle" Hitit Krallığı'dır (Akurgal, 1998, s. 117). Sonrasında, İon Birliği'nin izinde, MÖ 6. yüzyılda kırsaldaki sözde "ilkel!" Karia'da "köy birlikleri" kurulmasıdır (Rumscheid, 2009, s. IX); yani ortak kararların alındığı bir "meclis". En nihayetinde, "Eğer mükemmel bir konfederasyon cumhuriyet örneği vermem gerekirse Lykia'yı gösteririm" der Montesquieu (1748, IX, 3); "demokrasinin beşiği" sanılan Hellas'taki birlikleri göstermez.

Yazıya gelince (Şekil 23): Daha 1995 yılında, Eski Anadolu dillerinin uzman ismi Roberto Gusmani, "Lydia, Phrygia ve İon alfabelerinin ortak bir kökende birleştiğini" yazar (AMS 17, 1995, s. 12); yani Helen alfabesinden bağımsız bir farklı "Anadolu alfabesinden" söz eder. Çünkü Rudolph Wachter'e göre, "Helen harf biçimleri Semitik harflerin kopyasıdır. -Farklı olan- İon alfabesi Helen diline öylesine uygundur ki 300 yıl sonra Helence konuşulan tüm

coğrafyaya yerleşmiş ve günümüze dek kullanımda kalmıştır" (2001, s. 77, 79, resim 83). Yani Helenler yazıyı da emek vermeden Fenike'den aldıkları harflerle yazmışlar; sonradan onu İon alfabesiyle değiştirmişlerdir. Bu şaşırtmamıştır, çünkü Akhalar da Girit alfabesini kullanmışlardı. Bugün Yunanistan'da kullandıkları da, MÖ Geç 5. yüzyılda Anadolu'dan aldıkları İon alfabesidir. Johannes Nollé de "Sesliler de eklenerek Antakya sınırları içinde insanlık tarihinin ilk eksiksiz yazısı oluştu; bizim alfabemiz. Fonetik yazının zaferi Anadolu'da başladı, oradan tüm dünyaya yayıldı" (2016, s. 26) diyorsa başka da ne demeli bilemiyorum. Akurgal, "MÖ 8. yüzyılın başlarında Helenler Fenike'nin sessiz harflerden oluşan 'elifbe'sini almışlar ve icat ettikleri sesli harfleri ekleyerek bugünkü alfabeyi yaratmışlardır" (1998, s. 312) derken de, "Helen"den, Luvi olan İonları kasteder.

Köken bilimci kimliğimle uzmanı olmadığım bir alanda "ahkâm keser" gibi yorum yapma mecburiyetinin sıkıntısı içinde demeliyim ki, Helen/İon sorununun çözümünde anahtar önemdeki dil ve yazı gibi, düşünce odaklı demokrasi ve felsefe gibi konularda uzmanlaşmış bilimcilerimizden de, yukarda değinilen görüşleri belgelerle yadsıyan ya da onaylayan yönde alıntılar vermeyi çok isterdim. Rastlayabildiğim tek yorum, bir 'Anadolu alfabesinin varlığı ve onun Hellas'ta yazılardan erken olduğu' vurgusuyla Ünal ve Girginer'den gelmiştir: "Frigçe'nin yazı sisteminde Helence ile benzeşmesi önemlidir. Hellas'tan 100 yıl kadar önce Gordion'da yazılmış olması kesin gibidir" (2007, s. 195). Çünkü "Fenike alfabesinden türetilen yazıyı Phrygler -Helenlerden çok önce- 10. yüzyılda bile yazmış olabilirlerdi" (Herda, 2009, s. 61; 2020b, s. 231).

Bu bağlamda Herda'nın, "önce 'barbarların' alfabeyi Yunanlar'dan almış olmaları doğal görünmüştü" (2020b, s. 234) saptaması üzerine mutlaka ve altı kalın çizgilerle çizilerek düşünülmelidir: "Barbarların yazıyı Yunanlar'dan almış olmalarının 'doğal' görülmesi"; 'Ege Uygarlığı'na dair hiçbir şeyi sorgulamaya gerek yoktur, zaten hepsi -doğal olarak- Helen yaratılarıdır' önyargısının apaçık itirafıdır. Şimdi, "Kim neyi, nerde ve nasıl yapmışsa yapmış; önemli olan yapılan işin, dökülen çabanın insanlığa faydasıdır" diyen bizden entelektüellerin derin derin düşünme zamanıdır. "Tarih yazanın tarih yapana sadık kalmasını" ve de "bütün derslerin Avrupa'dan alınmamasını" öğütleyen Ata'ya selam olsun!

Değişmeye Başlayan "Önyargılar": Apasa/Ephesos

"Her şey değişir, yalnız değişme değişmez" der Herakleitos. Memleketi, Luvi Arzava/Mira ülkesinin kadim başkenti Apasa'dır; ondan uyarlanan Ephesos adıyla sözde "Helenleşince" sanılır ki kent de insanı da yarattığı kültür de "Helen" olmuştur; bu ünlü düşünür de öyle sanılır. Bir de bilimin doğası gereği, kazıyla gelen her yeni buluntuyla her görüşün her an değişebilirliğine karşın, "19. yüzyıl ilk yarısında Almanların dogmalaştırdığı Ege ve Yunan Tarihi değişmezmiş" desek de mümkünü yok-bilimin her alanında olduğu gibi- o da değişecektir. Efsaneler değil de köken bilim yazarsa bu tarihi, o da değişir. Nitekim Lykia'nın tarihi bizlerle değişmiştir: Biz oralarda olmadan, 1988 yılı öncesi, Lykia'nın da "MÖ geç 8. yüzyıl öncesi yoktu", şimdi Burçin Erdoğan ve Turan Takaoğlu'nun Lukka Ülkesi'nin yüreği Ksanthos Vadisi'ne açılan Girmeler Mağara/Höyük'te sürdürdüğü bilimsel kazılarla "MÖ 12. binyıla", Taş Tepeler zamanına inilmiş,

Avrupa'ya göç yolu buradan da açılmıştır. Patara ve Tlos'ta Akdeniz Üniversitesi adına yürütülen kazılarla kent içinde "MÖ 6. binyıl" bulunmuştur. Ve biz oralarda olunca "çoban ve çiftçi olan ilkel bir topluma Rhodos üzerinden gelen" uygarlığın "Helen" adı, şimdi "Luvi"ye değişmiştir.

Çağdaş edebiyatın öncüsü Smyrnalı Homeros'un, üzerine yazdığı destanın içeriğinde sahiplendiği Troia'da Manfred Korfmann'la başlamıştır değişim. 120 yıl boyunca "Helen" demişlerdi onun Geç Tunç Çağ yerleşimlerine. Sorulmamıştı ki 'Helen ise eğer, inandığın Akha-Troia Savaşı nedendir'? 1995 kazılarında bir Luvice mühür çıktı günyüzüne (Şekil 25a); dediler ki VIIb2 evresinin başlarında başkalarıyla birlikte bulunduğu çöplüğe süpürülmüştür; ayrıca Troia'ya başka yerden taşınmış da olabilir? (Işık, 2019b, s. 44, dipnot 59; s. 449, resim 593). Amaç; "devleti" simgeleyen bir sekreter mührünün "Hitit sonrası" tarihine de, "Troia malı" oluşuna da kuşku düşürmektir.

Az zaman sonra bu kez İonia'da Metropolis kazılarıyla bir Luvice mühür daha çıkar ortaya (Şekil 25b). Schachner ve Meriç'e göre "Hitit mühürlerinin standart biçimlerinden farklıdır, fazla italik olmaları nedeniyle işaretleri anlaşılmalıdır ve merkezleşmiş yazı kültürüyle uyum zordur" (2000, s. 91). Bunun bilimsel anlamı, MÖ 12. yüzyıl içinde okunabilen Troia mühründen geç bir süreçte kullanımda olduğudur ki "Hitit de olabilir" ikilemine karşın, "Hitit sonrası uydu bir devletle, Mira/Seha/Habala ile bağlantının çok daha mümkün" görülmesi akılcıdır. Öncelikle "işaretlerin anlaşılabilirliği" onu MÖ 11./10. yüzyıla tarihlenmelidir diye düşünürüm (Işık, 2019b, s. 44 vd., s. 449, resim 20, s.592). Ve Metropolis mührünün yayınından beriye 25 yıl ve 2 Luvi Sempozyumu geçmiş, mührün sözü geçmemiştir; sanki üzerine 'yayın

yaşığı' gelmiştir! Çünkü önerdiğim geç tarih, "Mira Büyük Krallığı topraklarında Eski Anadolu'nun Hitit Tunç Çağı'ndan İon Demir Çağı'na kültürel ve sanatsal ve de toplumsal bir süreklilik" anlamınadır; oralarda bir Helen varlığının olmadığı anlamınadır aslında (Işık, 2019b, s. 44).

Mühür, Erken Demir Çağ içinde geç bir zamandan olmalıdır, çünkü Metropolis'e yalnızca 14 km uzaklıktaki Karakuyu'da Mahir Atıcı'nın farketdiği, Troia mührüyle eş zaman bir Mira kral dikme taşı üzerindeki hiyeroglif de okunabilmiştir (Şekil 25c). Rostislav Oreshko'nun "Hitit sonrası tam gelişmiş fonetik yazım" yorumu (2020, s. 109-125); onu, bu dil bilimci farkında olmasa da, benim biçim yoluyla geldiğimi 12. yüzyıl içine tarihler (Işık, 2019b, s. 33-44; 444-473). Okunamayan Metropolis mührünün MÖ 11./10 yüzyıl tarihi ve kentin Apasa/Ephesos'a yalnızca 50 km kadar uzakta konumlanmasının yorumu; sözde 12. yüzyılda "Androklos'la Helen sömürgesi" olması gereken Kaystros Vadisi'nde (Cevizoğlu, 2022, s. 148) Luvi hiyeroglifiyle yazıldığıdır ve halkın kendi Luvice dilini konuştuğudur. Yani İonia'nın hiçbir zaman Yunan olmadığıdır.

Aslında MÖ 1315 yılı dolaylarında, II. Murşili'nin krallığının başlarında, Luvi kökenli Büyük Arzava Krallığı'nın Hititlere bağlı üç vasal krallığa bölünmesi ardından Mira Krallığı'na dönüşen Apasa başkentliğindeki Kaystros Vadisi'nde yaşayan yerli halkların Erken Demir Çağı'nda da kalıcı olduklarını Frank Starke de öngörmüştür. Ona göre, "Helenler MÖ 11./10. yüzyıllarda Aiol ve İon kıyı bölgelerine yerleştiklerinde siyasal ve toplumsal anlamda etkili olan bir Luvi çevresiyle karşılaşmışlardır" (1999, s. 531 vd.). Daha yenilerde Alan M. Greaves'e göre de "Erken Demir Çağı'nda İyonya'nın hakim kültürel bağlamı Luvi'ydi; dolayısıyla Efes'in

nüfusunun büyük kısmının Luvi dilinin bir biçimini konuştukları varsayılabilir. Çok eskilerden kalma herhangi bir kültürün dilinin de Luvice'den türemiş olması gerekir" (2020, s. 289).

MÖ 6. yüzyıl Ephesos'u'nda konuşulan yerli dilin yoğunluğuna dair ünlü bilgin U. von Wilamowitz-Möllendorf da çok önceleri benzer şeyler söylemiş (1937, s. 159 vd.), yazdıkları satır aralarında kaybolmuştu.

Pergamos / Pergamon

"Helenistik" Dönem kültür ve sanatının ana kenti Pergamon da Luvidir. "Kale" anlamına gelen "Pergamos" yerli adı (Radt, 1999, s. 23), denmese de Luvice olmalıdır. Çünkü Geç Tunç Çağı'nda -Mira Ülkesi/İonia gibi- Büyük Arzava'dan bölünen Seha Irmak Ülkesi/Aiolia da Luvi'ydi. "Pergamon'da halk öğelerinin Roma Çağı içlerine süren toplumsal anlamı, Athena rahibelerinin yerel isimlerini içeren bazı onur yazıtlarından da bilinir" (Scheer, 1993, s. 102, 109). Ve sonuçta, kökende yerli bir halka egemen olan Makedon Attalidlerin -zaten kurucu kral Philetairos, anası Boa'ya göre bir yanıyla Paphlagonialı da olsa, baba adı Attalos'a göre doğrusuyla Makedon da sayılsa- Helen kökenli olmadıklarına da tanıklık eder. (Scheer, 1993, s. 113 vd.) Çünkü ayrıca Helenler tanrılaşmaz, Hellas'ta tümülüs bulunmaz. Ve Makedon İskender'le başlayan "Doğu-Helen kaynaşmasından, dış görünümü ile Helen, ancak özüyle Doğulu bir dünya görüşü ortaya çıkmıştır" der Akurgal; "Helenistik uygarlık, -yontusu ve mimarisiyle- Anadolu'da gelişip büyümüştür" der (1998, s. 342). Bu uygarlığın "gelişip büyüdüğü" başkenttir Pergamon.

Halk Helen değildir, kültür ve sanat Anadolu kökenlidir, krallar Makedon soyludur, fakat Pergamon önderliğinde biçimlenen bu 300 yıllık dönemin adı

“Helenistik”tir. Makedonya tarihinin tanınmış ismi Malcolm Errington’a göre “Helenistik sıfatı yanlış anlamaya dayanır. Çünkü MÖ 323-30 arasında yaşanan tüm değişimler yerel Makedonialı krallıklar tarafından şekillendirilmişti. Dönem için ‘Makedonya Yüzyılları’ çok daha uygun olurdu” (Errington, 2017, s. 26 vd.). Fakat Yunan’ın çağımızdaki gücüdür ki bilimin gücü çaresizdir; öyledir ki Errington bile kitabın -karşı olduğu- “Helenistik Dünya Tarihi” adıyla “ön yargılara” teslimiyet içindedir.

Buradan, onun yanında Atina’nın çaresiz kaldığı, çünkü Batı Uygarlığı’nın yaratıcısı olduğu bir büyük güce geçmek istiyorum: Milet’e. Ekrem Akurgal’ın (2000, s. 113) deyişiyle, “Anavatan Helenlerinin sahip olduğu kültür ve sanatın zenginleşmesine yardımcı oldukları gibi, içinde yaşadığımız bilgi çağının da temellerini atan Doğu Helenlerin” Ana Kenti’ne:

Millavanda/Milavata/Miletos

Adı Luvice Milavata ya da Millavanda’dan uyarlanan, mitolojik kuruluşu Luvi halklarından Giritli Sarpedon’a bağlanan (Cevizoglu, 2022, s. 163) ve hatta Girit’in kuzeydoğusunda Mallia’ya yakın bir Milatos kıyı yerleşimiyle aynı adı taşıyan Milet’te yerleşime dair kanıtlar Kalkolitik Çağ’a kadar iner (Greaves, 2003, s. 62-64). Onun için “İonia’nın mücevheri” der Herodot (V, 28). Alessandro Naso’ya göre, “Miletos; MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda Helen dünyasının en önemli merkezlerden biriydi; eğer en önemlisi değilse” (2023, s. 30). “Biz eskiçağ bilimcileri ‘Avrupa kültürünün en güçlü köklerinin Anadolu’dan sürdüğü’ gerçeğini artık kabullenmeliyiz” öğüdünü, “gerçekte, Avrupanın ana kenti Atina değil Milet’tir” saptamasıyla perçinler Joachim Latacz (bk. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 9 Ekim

2001). Ve Batılı, “Helen’den” saydığı için bizlerin de öyle sandığı o çağdaş dünyanın “Ana Kenti’nde” halkın MÖ 8. ve 5. yüzyıllarda ‘barbar dili’, belli ki Karca, konuştuğunu Anadolu’lu iki kaynak aktarır: Homeros (II, 867-875. IV, 428) ve Herodot (I, 142).

Zaman, sözde “Atina Kralı Kodros’un oğlu Neileos’un bölgeyi Helen yaptığı” zamandan (Herda, 2009, s. 28; Mac Sweeney, 2022, s. 75 vd.) 400 ve 700 yıl sonraki bir zamandır. Ve Homer Miletlileri, “son Miletos Kralı Leodamas üzerine yazdığı dizelerinde Akha Helenleri’ne karşı Troia saflarında çarpışan halklar arasında” sıralar (II. 10. 428-429). Deniz ve kara bağlantılı bir liman kenti olarak eskil dünya ticaretinin odağındaki konumu, Millavanda’yı MÖ 2. binyılda önce Luvi Girit’in (2000-1450) ve ardından, Thera Patlaması sonrasında, Girit topraklarının ve deniz imparatorluğunun sahibi olan Akha Helenleri’nin ticaret üssü yapmıştır (Greaves, 2003, s. 66-99).

Bu deneyim ve bilgi birikimiyledir ki izleyen Demir Çağ’da, Norbert Ehrhardt’ın başyapıt niteliğindeki araştırmasına göre, (1988, s. 251 vd.), “MÖ 8./6. yüzyıllarda Marmara ve Karadeniz’de toplam 70 koloninin kurucusu olmuştur Milet”. Ve temelden kurulan bu yerleşimlerin “açıklıkla Milet karakteri göstermeleri ve Pontus Bölgesi’ne göçe bir de Kariyalıların katılmış olmaları” gerçeğinin ne anlama geldiği yorumuna girilmemiştir. Çünkü yorumun içeriğinde, bu kolonileri kuranlar ve oralara yerleşenler yalnızca “barbar dili”, yani Karca konuşan Luvi halkları ise eğer, çünkü ‘Helenler katılmamışlar’ ise bu harekete, Anadolu’nun Sinope, Amisos ve Trapezus gibi Karadeniz kıyı kentleri de kökende “Helen olamaz” bilimsel gerçeği vardır. Aşağıda geleceğim gibi, sonradan “Rum” olmaları ise yalnızca devletin adı “Yeni Roma”ya,

çoktanrılı dinin adı “Hristiyanlığa” değişti diyedir; ‘halk değişti’ diye değildir.

Miletlilerin Helenceyi daha MÖ 1450-1200 arası gibi erken bir dönemde, limanıyla Akha ticaret üssü iken ikinci dil olarak, yani “temas dili” olarak, öğrenmek durumunda kaldıklarını düşünürüm. Büyük bir deniz gücü olduklarında, MÖ 7. yüzyılda, Ege’de Helenlerle yoğun ilişkiler içinde iç içe yaşayan ve Milet örneğinde geçimi artık deniz olan Anadolu kıyı yerleşimlerinin de (Akurgal, 1998, s. 316) ticaret ve bilim dili olmuştur Helence. Ve temas dili olarak Anadolu kıyılarındaki yaygınlaşmasında da Milet’in payı olmalıdır. Çünkü Naukratis’e dek uzanan (Ehrhardt, 1988, s. 87-90) sömürge imparatorluğunun getirdiği zenginlik başka kıyı kentlerini de Akdeniz’de koloniler kurmaya teşvik etmiş ve böylece “Egeliler, o zamanki dünya pazarlarını ele geçirerek kavuştukları refahın ardından İÖ 650-546 tarihleri arasında dünyanın kültür lideri olmuşlardır” (Akurgal, 2000, s. 31). Ekrem Akurgal’ın “Egeliler” dediği “Helenlerdir”. Batı Anadolu’yu da Helen’den saydığı, bu son kitabının “Doğu Helen Kültür Tarihi” alt başlığında okunur.

Zamanımız İngilizcesi gibi düşünülmelidir eskinin Helencesi. Nasıl ki deniz egemenliği ticaret üslerindeki halkları ikinci dilleri nedeniyle İngiliz yapmamıştır, eskil dönemde de Ege ve Akdeniz’in limanlarında da öyle olmuştur. Zaman tam da ticari ilişkilerdeki yazışmalara uygun olmadığı için hiyeroglif Luvicesinin en son MÖ 700 dolaylarında kadim Luvî yurdu Yeni Hitit ülkesinde bile artık yazılmadığı, Fenikecenin çizgisel harflerle çift dilli yazıtlarda gündeme girdiği bir zamandır (Işık, 2021a, s. 38, resim 14; s. 57, resim 22). Ve “Doğu Helenlerin -yani İonların- Fenikelilerden sonra daha büyük bir ölçüde dünya deniz ticaretini geliştirdikleri” bir kutlu zaman ki, “ticaret

alanındaki rekabet de kentlerde bilim ve düşüncenin gelişmesine yardımcı olmuştur” (Akurgal, 2000, s. 112).

“Milet, Avrupa’nın Ana Kenti’dir”. Çünkü Fenike alfabesini dört sesliyle zenginleştirerek yaratılan Phryg ve Lydialılarla birlikte “bizim alfabemizi” kullanır Miletli (Şekil 23); bunu MÖ 5. yüzyıl sonlarında Atina’ya verir ve tüm Helen halklarının -bugün de kullanılan- ortak alfabesi olur. Milet Okulu, hem Atina Felsefe Okulu’nun ve hem de akla dayalı çağdaş biliminin “ana unsurudur, köküdür”. Milet Torsosu (Şekil 19c) ile “Atina Klasığı”ni başlatan, çünkü Erken Demir Çağ’dan başlayarak heykelsanatında -Samos’la birlikte (Şekil 19b)- Atina’ya yön verendir. Çömlek okulunda yarattığı özgün türlerle de, “Helen keramiğinin ve felsefesinin kaynağı, sanatta öncüsü olduğu kuramsal temeline oturtulan Panionizmin” öncüsüdür. Ve “İonizm’in etkileri, zamanın Attika çömlekçiliğinde bollukla vardır” (Paleothodoros, 2023, s. 251 vd.). Mimaride Anadolu’nun ızgara planlı çağımız kent tasarımına adını veren ve onu Peiraieus’un planlamasıyla Atina’ya taşıyan Hippodamos kentidir Milet (Işık, 2019b, s. 266 vd., karşılaştırma için bakınız resim 223 ile 224). Anadolu’nun simgesi olan Sakallı Athena özgün tiplemesi üzerinden; adı, kent tanrıçası olduğu Atina ile özdeş Athena’nın Tenos’ta ilk kez ortaya çıkan Hellas resmine kanatlarını verendir ve ellerinde tuttuğu zeytin dallarıyla Akropolis Athenası’nın kutsalı olan zeytini simgelestirendir (Işık, 2021a, s. 201, resim 182-184). Gela’ya ihraç edilen pişmiş toprak heykelcikle güvercinli ve Eroslu ilk Aphrodite’yi yaratandır da (Işık, 2019b, s. 381 vd., resim 468-470). Aphrodisias’taki yüksek poloslu büstü, öncü tipini yine Milet Aphrodite Tapınağı pişmiş toprak yaratıları arasında bulur (Işık, 2019b, s. 361, resim 466. 467). Özgürlük savaşçılarıdır onlar; MÖ 499’da Perslere karşı İon İsyanı’nı başlatan ve 494 bozgunuyla güçsüzleşmesine

rağmen 454 ile 412'de bu kez muktedirleşen Atinalılara karşı başkaldırandır (Greaves, 2003, s. 171 vd).

“Bir şeyin nedeni, o şeyin temeli” ise; bu Milet değil de MÖ 6. yüzyıla kadar kendi toprağında bile önder olamayan bir Atina mı çağdaş uygarlığın temelini atacaktır? Dor İstilasıyla her şeylerini yitirmiş, sığınacak ve doycak bir toprak arayan Hellas halkı mı İonia'yı fethedecek de günümüz uygarlığının temel taşlarını orada döşeyecektir? Ve de Neolitik'den başlayarak hep “öncü” olan bir Anadolu'yu kültürü ve sanatıyla, düşüncesiyle değiştirecek, “Helen” mi yapacaktır? Ya da Batı Uygarlığı'nı neden kendi Hellas toprağında değil de Batı Anadolu'da yaratacaktır? Bunlar sorgulanmamış; köke, 200 yıl boyunca “ana yurttan” değil sözde “sömürge” inilmiştir.

“Bu Atina'nın” nasıl bir kültürel ve sanatsal birikimle Klasik Devrim'in yaratıcısı olabileceğini Hellas ve Orient'i iyi bilen Hartmut Matthaeus'tan aktarmalıyım. Aslında Eski Çağ bilimince yabancı olmayan, köken bilimcilerce bilinen, fakat dile getirilmeyen gerçekleri genel anlamda şöyle özetler:

Geometrik Dönem olarak tanımlanan Demir Çağ'ın başlarında Girit, Doğu ile sıkı ilişkilerin canlılığından beslenen özgün kültürü ve sanatıyla Helen dünyasında benzersiz bir görüntü sergiler. Ve becerileriyle olağanüstü yenilikçi ve yaratıcı bir kültür coğrafyası resmi çizer. Bu nedenle MÖ 7. yüzyıl Girit'inin pişmiş toprak heykelciklerde, anıtsal mermer yontularda ve tapınak yapılarında Hellas coğrafyasında öncülüğü, geçmişteki yaratıcılığın ürünleri olarak bir rastlantı sayılmaz; beklenendir. Hellas'ta Girit'e yakın

düzeyde yalnızca Eunboia Yakın Doğu ile ilişkiler içinde gözüktür. Bu süreçte Attika dışı kapalı kendi iç dinamikleriyle gelişme çabası içindedir. İlk kez -MÖ 8. yüzyıl son çeyreğiyle örtüşen- Geç Geometrik Evre'nin sonlarında açılmaya başlar dış etkilere. Alman Okulu araştırmalarının sebep olduğu yanlışlardır ki Attik Geometrik çömlek gelişimi Arkeoloji'de sanki tüm Geometrik sanat ve kültürün ölçütü gibi bir algıya sebebiyet vermiştir (1999/2000, s. 57-59).

MÖ 1600-1200 arası süreçte -Hitit'in yanı sıra- Girit kültür ve sanatıyla var olabilen bir Helen boyu Akhalar gerçeği ardından, aynı soydan Dor Boyu'nun izleyen MÖ 1200-600 arası süreçte Ege'de bu kez -İonia ile birlikte- Girit'in öncülüğünü kabullenmesi şaşırtmamalıdır. “Kültür ve sanatta” yaratıcılık ve önderlik belirli halk topluluklarına bir vergidir ki Anadolu'nun 9 binyılı buna tanıktır. Ve yukarıda sıklıkla değindiğim gibi, Tunç Çağı Girit'i halkıyla, kültür ve sanatıyla, düşüncesiyle Anadolu'dur.

Anadolu'da Luvi ve İon Gerçeği

Kültür ve sanata dair her şey “örnek olandan kökene, yani ilk sebebin gelişimi beslediği sır gibi duran ana unsura inilerek” sorgulandığında vardığım özlüce; Milet önderliğindeki bir İonia'nın, Hitit/Luvi'de harmanlanan Neolitik özle, Ege'nin Altın Çağı üzerinden, adına “Atina Klasığı” denen büyük devrimi hazırlayan taraf olduğudur. “İon adının kökeninin bilinmediği, Anadolu dillerinden olma olasılığının öncelikli” olduğudur (Högemann, 2001, s. 62). James D. Muhly, Yunanların düzenlediği bir 2008 yılı sempozyumunda sunduğu “İon Adının

Kökeni” başlıklı bildirisini şu tümcelerle bitirir: “Bilim insanları arasında küçük bir kesim de olsa, onlara göre, ‘Doğu İonialılar’ ayrı ve farklı bir zümreyi temsil ederler ve Doğu’nun ‘barbar’ ülkelerinde en iyisiyle belgelenen isimleri, Helen olmayan bir oluşumu içerir. Şimdi onların kesinlikle haklı olduklarını söyleyebileceğimiz inancındayım” (2009, s. 23-30). Firavun III. Amenophis zamanı Mısır yazıtının (Şekil 24) tanıklığında da İonların yerli Anadolu olduğu artık belgelenmiş olmalıdır; yine yukarda değindiğim, II. Nebukadnezar yıllıklarında “İon” olarak tanımlanan hizmetlilerin “Luvice” adlar taşımaları da onların Luvi halklarından olduklarını belgelemiş olmalıdır. Hilmar Klinkott’un “Pers halk betimlemelerinde halkların farklılığının giysilerde vurgulanması, krallığa bağlı halkların etnik zenginliğini gösterme amaçlıdır” (2009, s. 151), saptaması önemlidir; çünkü Persepolis Apadana kabartmalarındaki halklar arasında İonlar, Helen olmayan komşuları Lydialılar gibi giyinmişlerler (Ağtürk, 2023, s. 306, karşılaştırma için bakınız resim 17.1 ile 17. 2; Lenfant, 2022, s. 484, resim 1).

Luvi gerçeği, Deniz Sarı’nın araştırma sonuçlarının bilimsel içeriğindedir:

Batı Anadolu; Erken Tunç Çağ süresince özgün bir kültürel birliğe sahipti ve bunun kökleri Neolitik dönemlere kadar gidiyordu. Siyasi yapılanmayı yansıtan çanak çömlek grupları Batı Anadolu Erken Bronz Çağı’nın kültürel/siyasi biçimlenişinin MÖ 2. binyıl boyunca kesintiye uğramadan devam ettiğini gösterir. Böylece bir yanda, MÖ 3. ve 2. binyıllarda Batı Anadolu’daki kültürel/siyasi yapılanma söz konusuysen, bir yanda da herhangi bir kültürel etkileşim emaresinin

olmayışı, yarımada dışından Batı Anadolu’ya genellikle ‘Luvi istilası’ ile ilişkilendirilen bir göç ihtimalini ortadan kaldırıyor. (2020, s. 51 vd)

Açıkça dendiğinde, Luviler zaten buradaydı. Çünkü Neolitik Çağ’dan -Luvilerin göçle geldiği savlanan- Erken Tunç Çağı içlerine süren kültürel ve düşünsel devamlılık, yukarda gördük ki, Anadolu arkeolojisinin bu dönemleri için çok önemli üç uzman ismin, Bahadır Alkım, Turan Efe (2003, 92) ve de boğa kültü üzerinden Önder Bilgi’nin de (2018) görüşüydü.

Eski Anadolu’yu iyi bilenlerden Trevor R. Bryce, her Luvi uzmanından duyacağınız, yüz yıldan beri yanıt arayan şu soruları soruyor:

Hint-Avrupa dillerini konuşan üç grup halk, Hititler, Palalar ve Luviler “Anadolu’ya ilk kez nereden geldiler ve ne zaman ortaya çıktılar? Kökenlerinde yatan yer ya da yerler, geliş zamanı ya da zamanları ve geldiklerinden sonraki hareketleri hakkında hâlâ birçok kuşku mevcuttur (2010, s. 42)

Ben de mademki bu halkların “ne zaman, nereden, ilk nereye geldikleri” onca zamandır bilimsel yanıtını bulamamıştır; bu durumda “onlar Anadolu’da doğmuş olamazlar mı?” sorusunu sordum. Colin Renfrew’ün “Archaeology and Language” üst başlıklı kitabında “Hint Avrupalı halkların ana yurdunun Anadolu olduğu” sonucuna vardığı soruydu bu. Bizden Önder Bilgi’nin, uzmanı olduğu Hatti-Hitit araştırmaları sonucu vardığı sonuçtu (Bilgi, 2018).

2007 yılında yayınlanan “Refik Duru’ya Armağan” kitabındaki makalemi şu satırlarla bitirmişim:

Trmmili, Hitit ve Phryg kültür ve sanatını, düşüncesini biçimlendiren Anadolu; İon kültür ve sanatının, düşüncesinin de yaratıcısı olmuştur. Tıpkı Hititler ve Phrygler'de olduğu gibi, yazı olmasaydı eğer, göçle gelenlerin ayırımına bile varılamayacak, onların kimliği bilinemeyecekti. O güçte bir "Anadolulaşma"dır ki bu, sanki Anadolu'ya hiç göç olmamış, Hint Avrupalı halklar Anadolu'da doğmuştur. (2007, s.229-236)

Geçen 18 yıl boyu Anadolu'ya büyük resimde bütüncül baktığım süreç içerisinde olgunlaşan düşüncelerimden artık biliyorum ki -özellikle Balkanlardan birlikte getirdikleri tümülüsler nedeniyle, Phrygler dışında- Anadolu'ya göç olmamış ve Hititler, Luviler ve Palalar ve de Luvi olan İonlar gerçekten Anadolu'da doğmuşlardır. Yukarda belgelemeye çalıştığım, Anadolu düşüncesinde 9 bin yıla varan süreklilik gerçeği, halkların "yerliliği" gerçeğinin de tanığıdır.

Anadolu'ya Sahiplik

Yıl daha 2002; Karahantepe yok, Sayburç yok. Bir başka bilenimiz Mehmet Özdoğan yazıyor:

Ve daha toplayıcıyken ve avcıyken; "4 m'yi aşan ve 10 ton ağırlığına ulaşan dikmetaşların kabartmalarla süslenebildiği, en sert taşların sürtmetaş yöntemiyle aşındırılarak takılar işlenebildiği; çanak - çömlekten önce şaşırtan bir beceriyle taş kaplar üretilebildiği" inanılmaz yaratıcılıkta işler yapanlardı onlar. Ve "kirecin söndürülerek beton sertliğine dönüştürebildiğini ve de bakırın ısıtılarak ve dövülerek şekillenebildiğini gösteren bulgular bilim dünyasını sarsmıştır" (2002, 66-82).

Günyüzüne çıkan her yeni yaratıdaki becerisiyle çağdaş dünyayı sarsmaya devam eden, yorumlarken "acaba" dedirten bir kutlu zaman dilimidir Anadolu Neolitiği.

Çağlara sığmayan bu büyük resmin Anadolu gerçeğinden, 200 yılın mythoslarla çizilen sanal "Helen resmi" çıkmaz. Çünkü toprak "Doğu Hellas" değildir, halk "Hellas'tan" gelmemiştir, kültür ve sanat "Hellas'ta" doğmamıştır, İon "Helen" gibi düşünmez. Salt resmi yazı ve dil -kendisi bile Helen olamayan- İskender dayatmasıyla "Helence" oldu diye mi halk Helen olacaktır? Değildir ki Büyük Konstantin bile 11 Mayıs 330'da büyük bir devlet kurarken, yazılan yazıya ve konuşulan dile rağmen, belli ki nasıl bir toprağın mirasçısı olduğunun bilinciyle, ona Helenleri çağrıştıran bir ad vermez, Latince "*Nova Roma*" yani "Yeni Roma" der: (Işık, 2024a, s. 349, dipnot 99). Biz de batılı marifetiyle "Bizans" deriz; Selçuklu atamın "Romalı"dan uyarladığı Rum'u "Yunan" sanırız (Işık, 2019b, s.13).

Anlaşılan, Yeni Roma'yla daha da büyüyen bir eskil Anadolu resminden de 'Helen resmi' çıkmaz. Fakat insanlığın en değerli mirası "bir kadim yurdun geçmişine sahiplik görevi" çıkar ki bu toprak bize Atalar'dan da emanettir. Rastlantı mıdır ki Selçuklu ile Orta Çağ'ın Altın Çağı burada filizlenmiş, Osmanlı'nın büyük dünya devleti üç kıtaya buradan kök salmıştır. Ve bir Mustafa Kemal mucizesiyle çağdaş Türkiye'nin doğum yeridir Anadolu. Atalarımızdan gördüğümüz de 12 bin yıl boyu Anadolu'da hep olandır: Var olanı farklılaşan yaşam biçimlerine uyarlayarak sahiplenmek ve ondan, geçmişin mayasıyla da yoğrulmuş, adı artık "Selçuklu" olan, "Osmanlı" olan kendine özel biçimler çıkarmak. Çünkü bu toprağın 12 bin yıllık kadim geçmişinde Anadolulaşmak bir kutlu

kaderdir ve “bu vatanın sahibi olmanın yolu”, Ata'nın dediği gibi, “toprağında yaşanmış tarihi olayları bilmek, doğmuş uygarlıkları tanımak, sahip olmaktan geçer”.

Şimdilerde de Attaleia “Hıdırlık Kulesi” (Şekil 26a) ile başlayan bir araştırma beni, Anadolu'yu hiç düşünemediğim bir başka büyük kültürle “sahiplenmeye” götürüyor: Etrüskler'le ”sahiplenmeye”. Adına “Kasnak Tümülüs” dediğim Attaleia'daki özgün anıt mezar tipinin kent Roma ile ilişkisi bilinmekteydi; orada Via Appia'daki soylu kasnaklı tümülüslerinin ve Augustus Mausoleumu'nun da (Şekil 26b) Etrüsk tümülüsleri ile ilişkisi bilinmekteydi. Fakat MÖ 7. yüzyılda Etrüskler nereden almışlardı bu mezar tipini? (Şekil 26c); bilim orada suskundu. Sorgulayınca gördüm ki kök, “MÖ 12./11. yüzyıldan başlayarak Bodrum Yarımadası'nda yaklaşık sekiz yüzyıl boyunca bölgeye kimlik kazandıran” Leleg tümülüslerinden (Diler, 2020, s. 261-272) sürmüştü (Şekil 26d); kendi yarattığı olarak benimsenmişti ki Anadolu'da, tipin Etrüsk etkisinde Roma'da başladığı zamana kadar, en son Hierapolis'te ve Pergamon'da (Işık, 2024, s. 106 resim 62, s. 94 resim 50), hep vardı. Ve sanıyorum bununla Etrüsklerin, bir sorun olarak bilimin gündeminden düşmeyen “Anadoluluğu” yolunda belirleyici bir adım daha atılmıştır. Yakında kitaplaşsın; ancak tartışılarak bilinecektir.

Mesele, soy sop değildir; 12 bin yıl boyunca aynı ocağı yakan ve etrafında halkalanarak bütünleşen yeryüzünde tek yurt Anadolu'da kimliğinden edilen her halktan insana, köklerinden koparılan toprağa, yaratıcısından çalınan kültüre, gerçeğinden saptırılan bilime, öncelikle de kutsal olan emeğe sahipliktir. 1462'de Troia Harabeleri önünde hüznüyle, “Aradan çok zaman geçmiş olsa da -Kostantiniye'yi almakla- Allah bana

bu şehrin ve sakinlerinin öcünü alma hakkını ihsan etti” diyen Büyük Fatih'in izinde (Kreiser, 2001, s. 282) Troia'ya ‘vatan’ gibi ve Hektor'a ‘evlat’ gibi bir “sahiplik” demek isterim.

Mesele, bilimde de özgüven meselesidir aslında; Atam Sultan Mehmet gibi, bir Mustafa Kemal'in de izinde olabilme, ülküsüne sahiplenme meselesidir ki temelinde “Daima hakikat arayan ve onu buldukça ve bulduğumuza kani oldukça ifadeye cüret gösteren adamlar olmak” vardır. Yani “mutlaka Avrupa'dan nasihat almayan, bütün işleri Avrupa'nın emellerine göre yapmayan ve bütün dersleri Avrupa'dan almayan” adamlar...

Kaynakça

- Ağtürk, T. Ş. (2003). Anatolian fashion in Etruscan clothing: the case of the pointed shoes. E.P. Baughan (ed.). *Etruria and Anatolia* içinde (s.303-317). Cambridge University Press.
- Akurgal, E. (1955). *Phrygische kunst*. Türk Tarih Kurumu
- Akurgal, E. (1961). *Die kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Walter de Gruyter.
- Akurgal, E. (1993). Darstellungen von seelischen stimmungen im späthethitisch-Phönikisierenden stil. *Istanbul Mitteilungen*, 43, 283-286.
- Akurgal, E. (1995). *Hatti ve Hitit uygarlıkları*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Akurgal, E. (1998). *Anadolu kültür tarihi*. TÜBİTAK.
- Akurgal, E. (2000). *Ege. Batı Uygarlığının doğduğu yer. Doğu Hellen kültür tarihi, İ.Ö. 1050-333*. İzmir Büyükşehir Belediyesi
- Aydın, Ş. (2005). İlk Tunç Çağı'nın kutsal bedenleri. Ş. Şentürk (Ed.). *Tunç Çağı'nın*

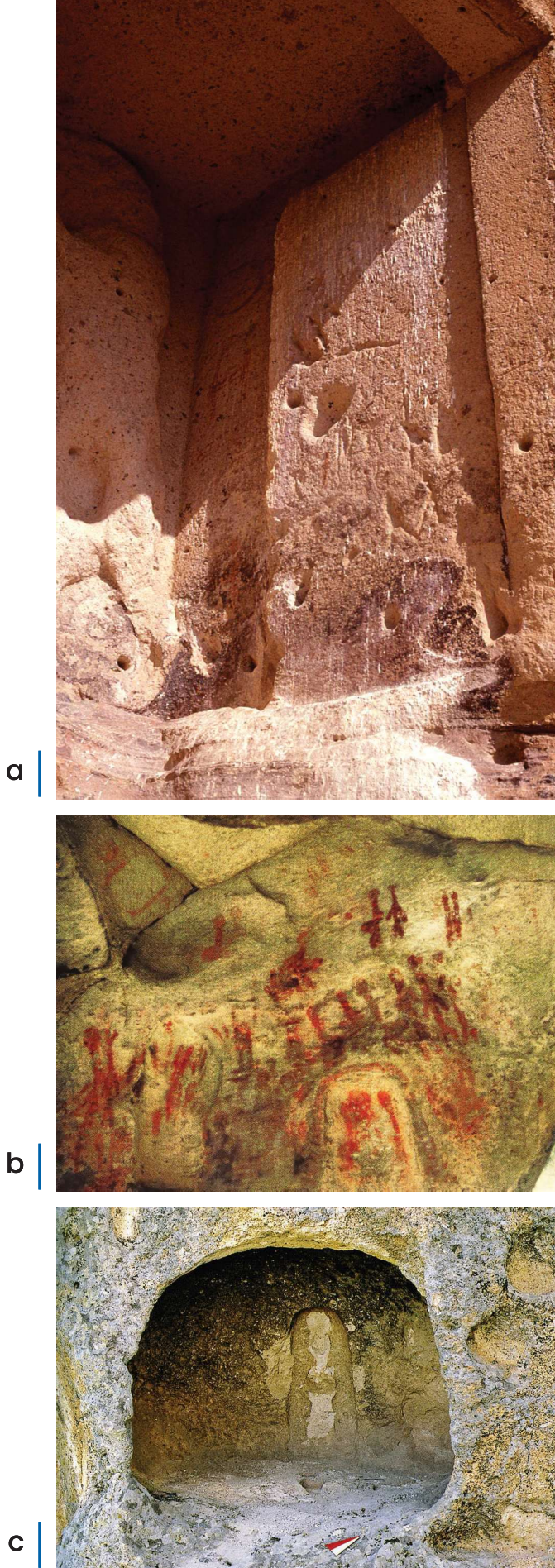
- gizemli kadınları / Mysterious women of the Bronze Age* içinde (s. 29-80). Yapı Kredi Yayınları.
- Bean, G.E. (1967). *Aegean Turkey: An archaeological guide*. Ernest Benn Limited.
- Bilgi, Ö. (2018). Anadolu'nun erken halkları. *Aktüel Arkeoloji*, 64, 14-29.
- Bittel, K. (1976). *Die Hethiter. Die kunst Anatoliens vom ende des 3. bis zum anfang des 1. jahrtausends v. Chr.* Beck.
- Burkert, W. (1977). *Griechische religion der Archaischen und Klassischen Epoche*. Verlag W. Kohlhammer..
- Bryce, T. R. (2010). Tarih. H.C. Melchert (Ed.). *Anadolu'nun gizemli halkı. Luwiler* içinde (s.41-119). Kalkedon Yayınları.
- Cevizoglu, H. (2022). Güney city-states (Panionion, Samos, Ephesus, Priene, Myous and Miletus). N. Tekdemir (Ed.). *İonialılar: Ege kıyılarının bilge sakinleri* içinde (s.138-171). Yapı Kredi Yayınları.
- Darga, M. (1992). *Hitit sanatı*. Akbank Kültür ve Sanat Kitapları.
- Diler, A. (2020). Taşların efendisi leleg halkının ana kenti Pedasa'da Geç Tunç-Erken Demir Çağ'ında yaşam ve ölüm. O.C. Henry, A.B. Henry (Ed.), *Karialılar. Denizcilerden kent kuruculara /The Carians from seafarers to city builders* içinde (s.254-273), Yapı Kredi Yayınları.
- Duru, R. (2008). *MÖ 8000'den MÖ 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin altbinyılı*. Suna İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Efe, T. (2003). Kırılma noktası: Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı. *ArkeoAtlas*, 2, 90- 130.
- Ehrhardt, N. (1988). *Milet und seine kolonien*. Peter Lang.
- Erhat, A. (1972). *Mitoloji sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Errington, R. M. (2017). *Helenistik dünya tarihi, MÖ 323-30* (G. Günata, Çev.). Homer Yayınları.
- Frangipane, M (2002). *Yakındoğuda devletin doğuşu. Mezopotamya ve çevresinde güçlü aile yönetimlerinin devlet çarkına dönüşmesi* (Z. Z. İlkelen, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Fuchs, W. (1983). *Die skulptur der Griechen*. Hirmer Verlag
- Greaves, A. M. (2003). *Miletos. Bir tarih* (H. Ç. Öztürk, Çev.). Homer Kitabevi.
- Greaves, A. M. (2020). İlahi şeyler: Artemision'un fildişleri ve Efes'in Luvi kimliği. A. Mouton, I. Rutherford, İ. Yakuboviç (Ed.). *Luvi Uygarlığı Anadolu ve Ege arasında kimlik, kültür, dil ve din Luwiler ve Batı Anadolu'nun Luvi grupları* içinde (cilt 2, s.261-290). Kalkedon Yayınları.
- Haas, V. (1982). *Hethitische berggötter und Hurritische steindaemonen: ritten, kulte und mythen*. P. Von Zabern.
- Hanfmann, G.M.A. (1953). Ionia, leader or follower. *Harvard Studies in Classical Philology*, 61, Harvard University.
- Hauptmann, H., Schmidt, K. (2007). Anatolien vor 12.000 Jahren - Die skulpturen des frühneolithikums. C. Lichter (ed.), *Vor 12.000 jahren in Anatolien. Die aeltesten monumente der Menschheit / 12.000 yıl önce Anadolu. İnsanlığın en eski anıtları* içinde (s.67-73). Badisches Landesmuseum Karlsruhe.
- Haynes, S. (2005). *Kulturgeschichte der Etrusker*. P. von Zabern.

- Herda, A. (2009). Karkisa-Karien und die sogenannte ionische Migration. F. Rumscheid (Ed.). *Die Karer un die Anderen* içinde (s. 27-108). Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Herda, A. (2020a). Dağlık Amyzon'daki (Bağarcık Kale) Zeus Akraios ve Thea Akre Tapınağı. O.C. Henry, A.B. Henry (Ed.), *Karialılar. Denizcilerden Kent Kuruculara/The Carians from Seafarers to City Builders* içinde (s.156-173), Yapı Kredi Yayınları.
- Herda, A. (2020b). Yunanlıların (ve bizim) Karyalılara bakışımız. A. Mouton, I. Rutherford, İ. Yakuboviç (Ed.). *Luvî Uygarlığı Anadolu ve Ege arasında kimlik, kültür, dil ve din Luviler ve Batı Anadolu'nun Luvik grupları* içinde (cilt 2, s.171-241). Kalkedon Yayınları.
- Himmelman, N. (1999). *Attische Grabreliefs*. Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH.
- Högemann, P. (2001). Troias Untergang – was dann? Archaeologisches Landesmuseum Baden-Württemberg (Ed.). *Troia. Traum und Wirklichkeit* içinde (s.58-63). Konrad Theiss Verlag GmbH.
- Högemann, P. (2005). Homer und der vordere Orient. E. Schwertheim ve E. Winter (Ed.). *Neue Forschungen zu Ionien, AMS 54,1-19*. Habelt
- Işık, F. (1986). Die entstehung der frühen Kybelebilder Phrygiens und ihre Einwirkung auf die ionische Plastik. *Öjh*, 57, 41-107.
- Işık, F. (1987). Zur entstehung Phrygischer felsdenkmäler. *Anatolian Studies*, 37, 163-178.
- Işık, F. (2003). *Die statuetten vom Tumulus D bei Elmalı. Ionisierung der neuhethitisch-phrygischen Bildformen in Anatolien, Lykia V*. Akdeniz Üniversitesi.
- Işık, F. (2007). Lykia'nın dip tarihi ve Hint-Avrupalıların Anadolulaşması üzerine. G. Umurtak, Ş. Dönmez, A. Yurtsever (Ed.). *Refik Duru'ya armağan/ Studies in honour of Refik Duru* içinde (229-236). Ege Yayınları.
- Işık, F. (2011). "Hilal" ya da "yalınlaştırılmış boğa boynuzu", *Pinara Mezarları ışığında Kybele anıtları tepe akroterinin yorumu üzerine*. H. Şahin, E. Konyar ve G. Ergin (Ed.). *Özsait Armağanı: Mehmet ve Nesrin Özsait onuruna sunulan makaleler* içinde (s.213-220), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Işık, F. (2012). Klasiği İonia'da hazırlayan biçem ve biçim gelişiminin Anadolu-Hitit kökeni üzerine. B. Söğüt (Ed.). *Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tırpan armağanı* içinde (s.325-352). Ege Yayınları.
- Işık, F. (2019a). Gedanken über ein daedaliches Gottesbild von Miletos: "Baertige Athena von Pedasa". *Marburger Winckelmann-Programm 2018-2019*, 67-92.
- Işık, F. (2019b). *Uygarlık Anadolu'dan doğdu*. Akdeniz Ülkeleri Akademisi Vakfı.
- Işık, F. (2019c). Batılı gözüyle "geçmişinden kopuk" Lykia ve Patara üzerine/ On Lycia and Patara "disconnected from its past" from the perspectives of the Western scientists. H. İşkan (Ed.). *Patara. Kent- Liman- Kült / . Patara. city-harbor-cult* içinde (s. 104-135). Türkiye İş Bankası Yayınları
- Işık, F. (2020a). Der Fels als gemeinsames Haus der altanatolischen Muttergottheiten.

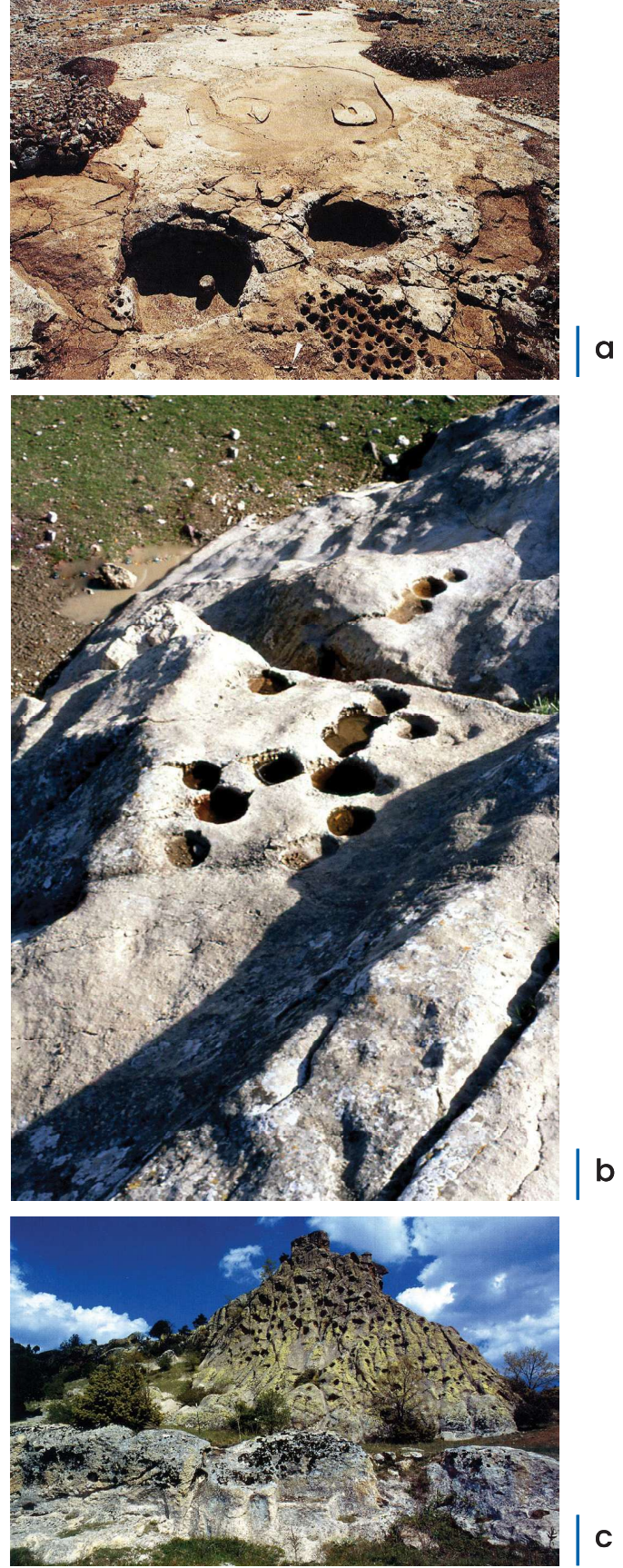
- Die Bergmutter. M. Kerschner (Ed.), *Der Kult der Meter/Kybele in Westanatolien und in der Aegaeis, Akten des internationalen Symposions an der ÖAW am 24 Oktober 2017. Sonderschriften des ÖAI* içinde (cilt 60, s. 47-87). Österreichisches Archäologisches Institut..
- Işık, F. (2020b). Hekatomnos Lahdi / The Sarcophagus of Hekatomnos. A. Diler, Ed.. *Mylasa Uzunyuva Hekatomneionu / Uzunyuva Hekatomneion in Mylasa* içinde (s. 200-287). Ege Yayınları.
- Işık, F. (2020c, 10 Ocak). *Minos Girit'i-Anadolu ilişkileri*. Aktüel Arkeoloji. <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/yazilar/minos-girit-i-anadolu-iliskileri>
- Işık, F. (2021a). *Pamphylia. Anadolu Akdenizi'nde Luvi soylu kabileler ülkesi / Pamphylia. The land of the Luwian descendants*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Işık, F. (2021b). Phrygler. Anadolulaşan Bir Balkan Budunu. Y. Kıraç, U. Alagöz, Z.F. Taşkiran, A. Alpagut, (Ed.), *1921-2021 asırlık çınar: Anadolu Medeniyetleri Müzesi 100 yaşında* içinde (s. 273-306), Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Işık, F. (2024). *Neolitik'ten Roma Dönemi'ne Eski Anadolu tapınak mezarları ve tanrısallaşma*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İren, K., Karaöz, Ç ve Kasar Ö. (Ed.) (2017). *Persler Anadolu'da kudret ve görkem / The Persians. Power and glory in Anatolia*. Yapı Kredi Yayınları.
- Kaehler, H. (1960). *Rom und Seine Welt. Bilder zur Geschichte und Kultur*. Bayerischer Schulbuch-Verlag.
- Karul, N., Kozbe, G., Yavuzkır, A. (Ed.). (2001). *Şanlıurfa Müzesi arkeolojik eserler kataloğu*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Klinkott, H. (2009). Die Karer im Achaimenidenreich, F. Rumscheid (Ed.). *Die Karer un die Anderen* içinde (s. 146-162). Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Korfmann, M. (2001). Troia als Drehscheibe des Handels im 2. und 3. vorchristlichen Jahrtausend. Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg. (Ed.). *Troia. Traum und Wirklichkeit* içinde (s. 355-372). Konrad Theiss Verlag GmbH.
- Kreiser, K. (2001). Troia und die Homerischen Epen. Von Mehmet II bis İsmet İnönü. Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg (Ed.). *Troia. Traum und Wirklichkeit*, içinde (s. 282-289). Konrad Theiss Verlag GmbH.
- Kühn, H. (1956). *Abstrakte kunst der vorzeit*. Knorr & Hirth Verlag.
- Kyrieleis, H. (1996). *Samos X: Der grosse kuros von Samos*. Habelt.
- Lapatin, K., Wight, K. (Ed.). (2010). *The J. Paul Getty Museum handbook of the antiquities collection: revised edition*. Getty Publications.
- Latacz, J. (2001). *Troia und Homer. Der Weg zur Lösung eines alten Rätsels*. Koehler & Amelang.
- Lenfant, D. (2022). Pers egemenliği altındaki İonia / Ionia under Persian domination. N. Tekdemir (Ed.). *İonialılar: Ege kıyılarının Bilge sakinleri* içinde (s.480-495). Yapı Kredi Yayınları.
- Lichter, C. (2007). *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die aeltesten monumente der Menschheit / 12.000 yıl önce Anadolu. İnsanlığın en eski anıtları* içinde (s. 268-373). Badisches Landesmuseum Karlsruhe.

- Mac Sweeney, N. (2022). MÖ 2. binyılın sonlarında Batı Anadolu ve "İon Göçü" sorunu / Western Anatolia through the end of the second millenium BC and the Question of "Ionian Migration". N. Tekdemir (Ed.). *İoniahlılar: Ege kıyılarının bilge sakinleri* içinde (s.72-79). Yapı Kredi Yayınları.
- Matthaeus, H. (1999/2000). Das griechische symposion und der Orient. *Nürnbergger Blätter zur Archäologie*, 16, 41 – 64
- Melchert, H. C. (2010). *Anadolu'nun gizemli halkı. Luviler*. Kalkedon Yayınları.
- Marinatos, S. (1959). *Kreta und das mykenische Hellas*. Hirmer Verlag GmbH.
- Matz, F. (1956). *Kreta, Mykene, Troia*. Gustav Kilpper.
- Montesquieu. (1748). *De l'esprit des loix*. Barrillot & Fils.
- Muhly, J. (2009). The Origin of the name "Ionian", V. Karageorghis ve O. Kouka (Ed.). *Cyprus and the East Aegean. Intercultural contacts from 3000 to 500 BC* içinde (s. 23-30). A.G. Leventis Foundation.
- Naso, A. (2023). From East to West and beyond. E.P. Baughan (ed.). *Etruria and Anatolia* içinde (s.21-58). Cambridge University Press.
- Naumann, F. (1983). Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen kunst, *IstMitt Beih*, 28. Verlag Ernst Wasmuth.
- Nollé, J. (2016). Avrupa kültürünün kökenleri ve Türkiye. *Antalya Rehberler Odası Dergisi*, 16, 22-43.
- Oreshko, R. (2020). Batı Anadolu hiyeroglif yazıtları: Hitit İmparatorluğu'nun uzaklara erişen kolları mı yoksa yerel dil gelenekleri mi? A. Mouton, I. Rutherford, İ. Yakuboviç (Ed.). *Luvî Uygarlığı Anadolu ve Ege Arasında kimlik, kültür, dil ve din. Luviler ve Batı Anadolu'nun Luvik grupları* içinde (cilt II, s. 75-165). Kalkedon Yayınları.
- Özdoğan, M. (2002). Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ. *ArkeoAtlas*, 1, s. 66-82.
- Özyiğit, Ö. (2023). *Athena Tapınağı kazıları ışığında İon mimarlığının doğuşu, Phokaia Kazı ve Araştırmaları, Phokaia IV*. Ege Yayınları.
- Paleothodoros, D. (2023). Reconsidering Ionian and other Eastern influences on Etruscan black-figure vase-painting. E.P. Baughan (ed.). *Etruria and Anatolia* içinde (s.250-266), Cambridge University Press.
- Pedersen, P. (2020). Halikarnassos. -Karia'nın metropolisi, Herodotos ve Maussolos'un şehri/Halicarnassus- / The Carian metropolis city of Herodotus and Mausolus. C. Henry ve A. B. Henry (Ed.). *Karialılar denizcilerden kent kuruculara / The Carians from seafarers to city builders* içinde (s.344-365). Yapı Kredi Yayınları.
- Peschlow-Bindokat, A. (2020). Latmos'daki Prehistorik kaya resimleri /The Prehistoric rock paintings of Mount Latmus. O. C. Henry ve A. B. Henry (Ed.). *Karialılar denizcilerden kent kuruculara / The Carians from seafarers to city builders* içinde (s.174-187). Yapı Kredi Yayınları.
- Ramsay, W.M. (1884). Sepulchral customs in Ancient Phrygia, *The Journal of Hellenic Studies*, 5, 241-262.
- Rauh, N. K., Townsend, R. F., Hoff, M.C., Dillon, M. Doyle, M., Ward, C., Rothaus, R., Caner, H., Akkemik, Ü.,

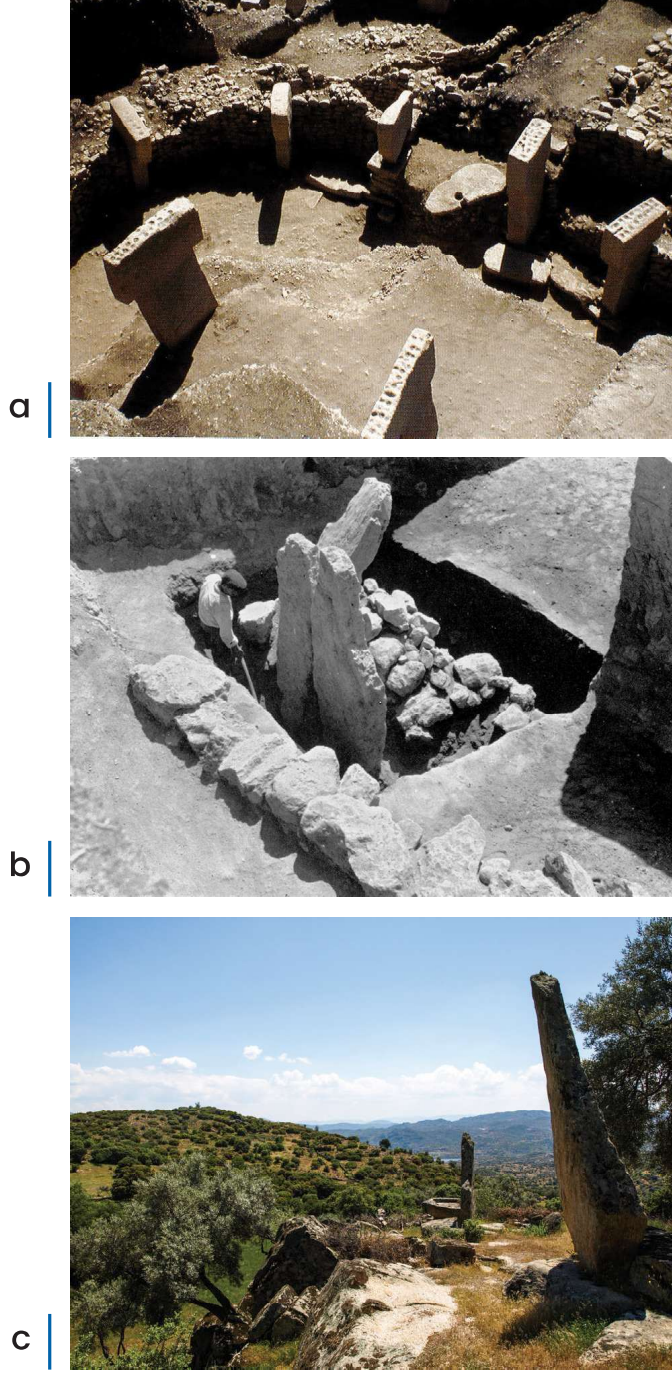
- Wandsnider, L., Ozaner, S., Dore, C. (2009). Life in the truck lane: urban development in Western Rough Cilicia. *ÖJh*, 78, 253-312.
- Radt, W. (1999). *Pergamon. Geschichte und Bauten einer antiken metropole*. Primus Verlag.
- Roosevelt, C. (2010). Lidyahlardan Önce Lidya / Lydia before the Lydians. N.D. Cahill (Ed.). *Lidyahlar ve dünyaları* içinde (s.37-73). Yapı Kredi Yayınları.
- Rumscheid, F. (2009). Die Leleger: Karer oder Andere? F. Rumscheid (Ed.). *Die Karer und die Anderen* içinde (s. 195-206). Verlag Dr. Rudolp Habelt GmbH.
- Sarı, D. (2020). MÖ üçüncü ve ikinci binyıllarda Batı Anadolu'da kültürün gelişme ve göç teorisiyle ilişkisi. A. Mouton, I. Rutherford, İ. Yakuboviç (Ed.). *Luvi Uygarlığı Anadolu ve Ege arasında kimlik, kültür, dil ve din, Luviler ve Batı Anadolu'nun Luvi grupları* içinde (cilt II, s.37-55). Kalkedon Yayınları.
- Schachermeyr, F. (1967). *Aegäis und Orient*. Hermann Böhlau Nachf.
- Schachner, A. ve Meriç, R. (2000). Ein Stempelsiegel des späten 2. Jahrtausends v. Chr. aus Metropolis (Bademgediği) in Ionien, *SMEA*, 42, 85-102.
- Scheer, T. S. (1993). *Mythische Vorvaeter. Zur Bedeutung griechischer Heroenmythen im Selbstverstaendnis kleinasiatischer Staedte*. Maris.
- Sipahi, T. (2000). Eine althethitische Reliefvase vom Hüseyindedede Tepesi. *IstMitt*, 50, 63-85.
- Sourouzian, H. ve Stadelmann, R. (2005). Die aeltesten Erwahnungen von Ioniern und Danaern. Neueste Grabungen im Totentempel Amenophis'III. in Theben enthüllen kolossale Statuen und Sockel mit Darstellungen fremder Völker, *AW*, 36(6), 79-83.
- Starke, F. (1999). Luwisch, *DNP*, 7, 528-533.
- Takaoğlu, T. (2006). The Late Neolithic in the Eastern Aegean: Excavations at Gülpınar in the Troad. *Hesperia*, 75 (3), 289-315.
- Teffeteller, A. (2020). Lazpa'lı Şarkıcılar: Bronz Çağı Lesbos'u'nda kimlikleri yeniden yapılandırmak. A. Mouton, I. Rutherford, İ. Yakuboviç (Ed.). *Luvi Uygarlığı Anadolu ve Ege arasında kimlik, kültür, dil ve din. Luviler ve Batı Anadolu'nun Luvi grupları* içinde (cilt II, s.321-340). Kalkedon Yayınları.
- Unwin, N. C. (2019). Multilingualism in Karia and the social dynamics of linguistic assimilation. O. Henry ve K. Konuk (Ed.). *Karia Arkhaia: La Carie, des Origines à la Période Pré-Hékatomnide* içinde (s.43-60). Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil.
- Ünal, A. ve Girginer, K. S. (2007). *Kilikya-Çukurova. İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne kadar Kilikya'da tarihi coğrafya, tarih ve arkeoloji*. Homer Kitabevi.
- Wilamowitz-Moellendorff, U. (1937). *Keine schriften: geschichte, epigrafik, archäologie*. Cilt 5, Weidman.
- Wachter, R. (2001). Die Troia-Geschichte wird schriftlich. Homers Ilias wird zum Buch. Archaeologisches Landesmuseum Baden-Württemberg. (Ed.). *Troia. Traum und Wirklichkeit* içinde (s.77-80). Konrad Theiss Verlag GmbH.

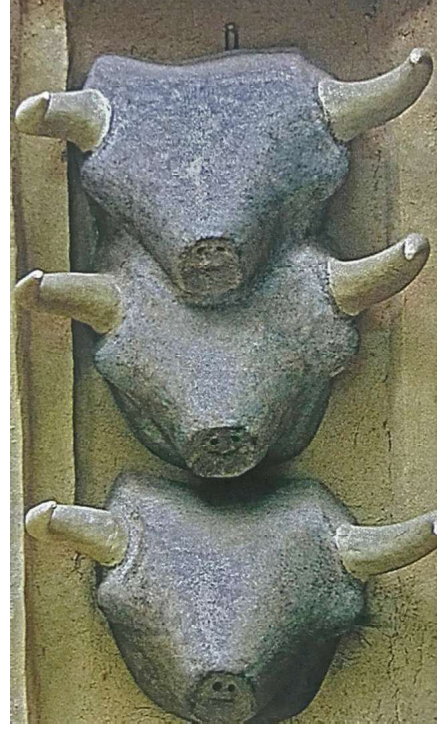
Şekil 1. Kült Mihrapları. **a.** Aslankaya (Işık, 2019b, res. 322), **b.** Latmos, Göktepe İni (GN/K) (Işık, 2024a, res. 8), **c.** İnlice, Kybele Mihrabı (Phryg)(Işık, 2024a, res. 9)

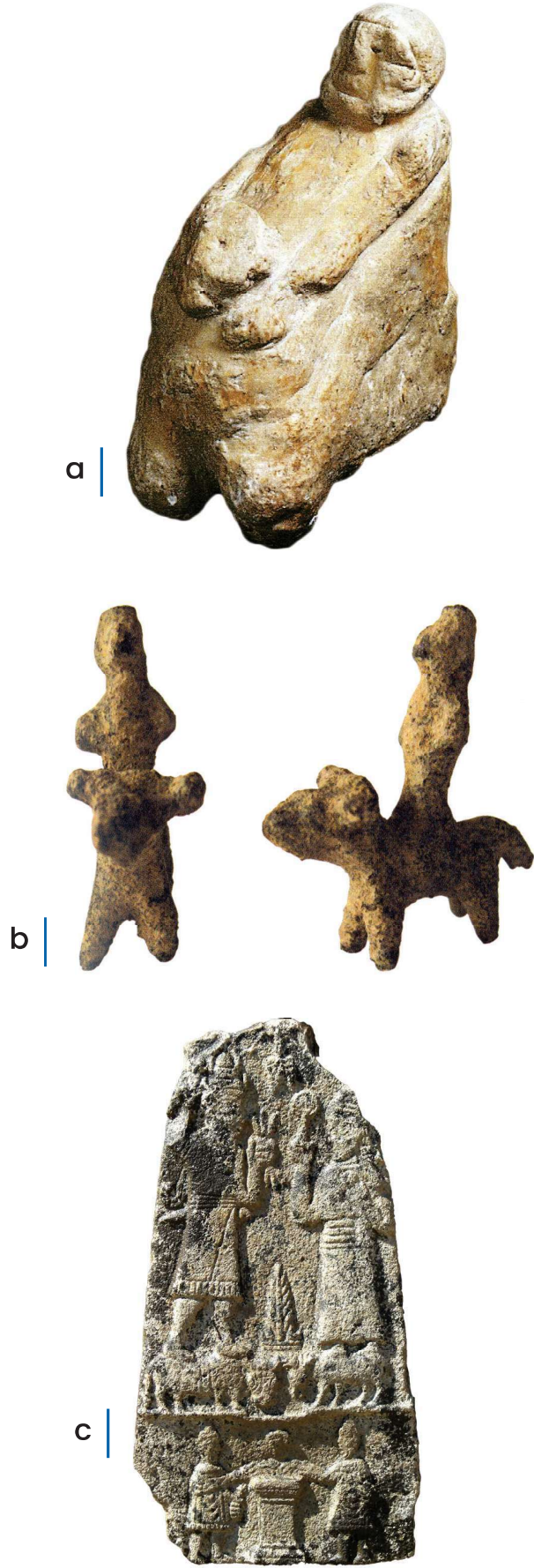
Şekil 2. Kült Çanakları. **a.** Göbeklitepe (EN) (Işık 2024a, res. 11), **b.** Hattuşa, Kayıkkaya (Hitit) (Işık, 2024a, res. 13), **c.** Midaskent (Phryg) (Işık, 2020a, res. 18)

Şekil 3. Dikmetaşlar. **a.** Göbeklitepe(EN) (Kat. Karlsruhe, 2007, res. s. 74), **b.** Beycesultan (TÇ), (Işık, 2019b, res. 431), **c.** Gerga (Roma) (Işık, 2021a, res. 149)

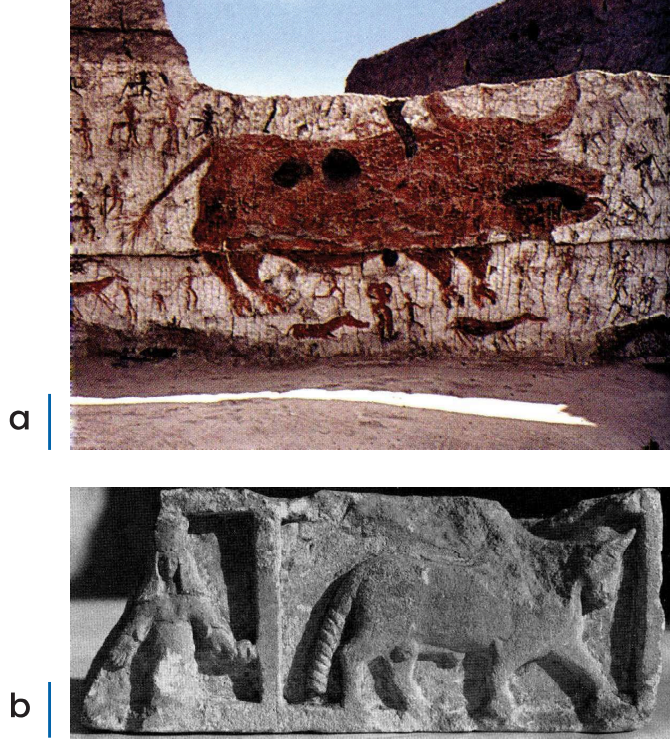
Şekil 4. Kült Boynuzları. **a.** Çatalhöyük (GN) (Bilgi, 2018, res. s. 24), **b.** İkiztepe(ET) (Bilgi, 2018, res. s. 26), **c.** Ankyra, Dikmetaş (Phryg) (Işık, 2020a, res. 9)

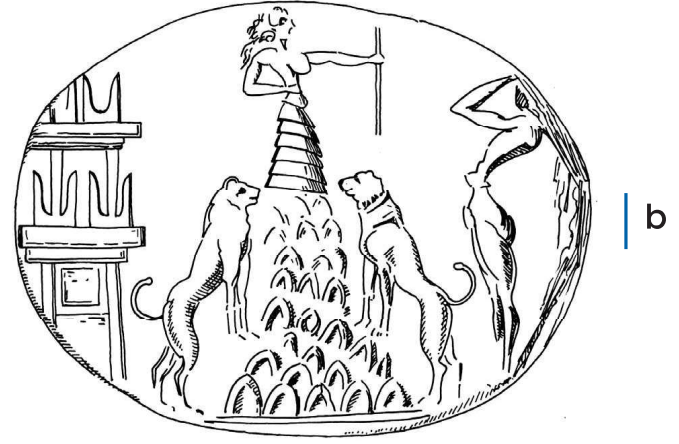
Şekil 5. Boğalı Baba Tanrı. **a.** Çatalhöyük (GN) (Işık, 2019b, res. 351), **b.** Kilikia (Hitit) (Işık, 2020a, res. 11), **c.** Dolikhe, Dikmetaş (Roma) (Işık, 2019b, res. 484),

Şekil 6. Boğalı Ana Tanrıça. **a.** Put (GN/K) (Işık, 2020a, res. 4), **b.** Kaniş (Hatti) (Işık, 2020a, res. 10), **c.** Antiokheia, Juno(Roma) (Işık, 2019b, res. 384)

Şekil 7. Tanrıça Boğa. **a.** Çatalhöyük (GN) (Işık, 2019b, res. 350), **b.** Gordion (Phryg) (Işık, 2019b, res. 394)

Şekil 8. Dağ Ana. **a.** Çatalhöyük (GN) (Işık, 2019b, res. 385), **b.** Knossos (Girit, GTÇ) (Işık, 2019b, res. 386), **c.** Patara (GKI.) (Işık, 2020a, res. 6)

a

b

c

Şekil 9. Aslanlı Tanrılar. a. Sayburç (EN) (Kat. Urfa, 2021, res. s. 39), **b.** Hurri mührü (TÇ) (Işık, 2019b, res. 453), **c.** Boğazköy, Kybele (Phryg) (Işık, 2019b, res. 454)

a

b

c

d

Şekil 10. Aslanlı Tanrıçalar. a. Çatalhöyük (GN) (Işık, 2019b, res. 376), **b.** Kaniş (Hitit) (Aydingün, 2005, res. 32c), **c.** Anadolu (Hitit) (Işık, 2019b, res. 378), **d.** Yalvaç (Roma) (Işık, 2019b, res. 381)

Şekil 11. Duayı kabul buyuran. **a.** Put (GN/K) (Işık, 2019b, res. 421), **b.** Gazi, Girit (GT/ED) (Işık, 2019b, res. 424a), **c.** Terelikkaya (GKI.) (Işık, 2019b, res. 428)

Şekil 12. Soyut olan. **a.** Hacılar (EK) (at. Karlsruhe, 2007, nr. 389), **b.** Kuruçay (ET) (Işık, 2021a, res. 154), **c.** Letoon (A) (Işık, 2021a, res. 155)

a

b

c

Şekil 13. Teklik içinde Çiftlik. **a.** Çatalhöyük (GN) (Işık, 2021a, res. 166), **b.** Midaskent (Phryg) (Işık, 2019b, res. 414), **c.** Arykanda (Roma) (Işık, 2019b, res. 415)

a

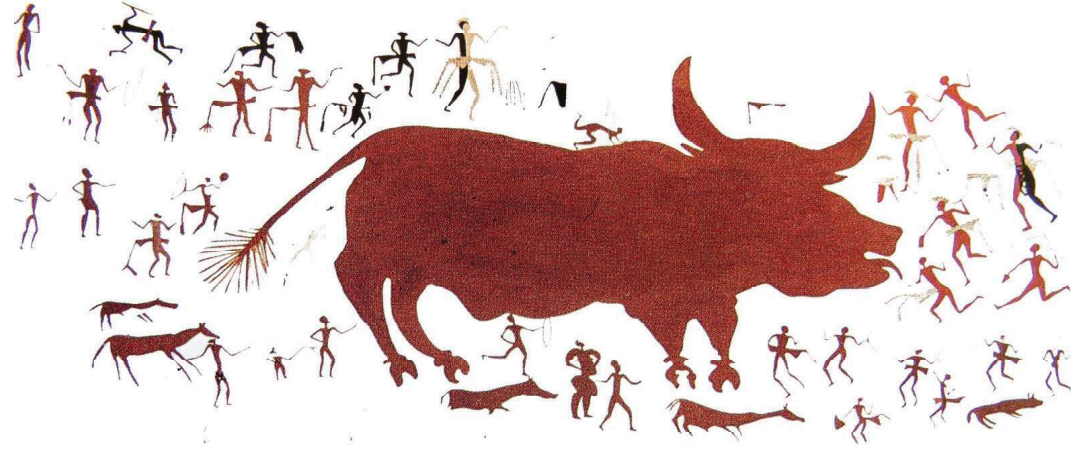

b

c

Şekil 14. Astarte. **a.** Çatalhöyük (GN) (Ali Umut Türkcan), **b.** Suriye (GT) (Paul Getty Müzesi), **c.** Kaniş (OT) (Bittel, 1976, 33)

a

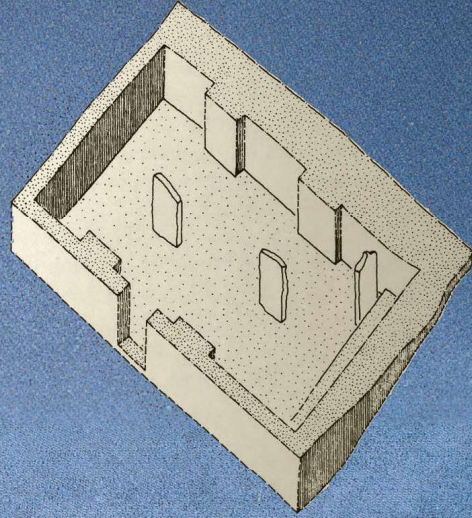
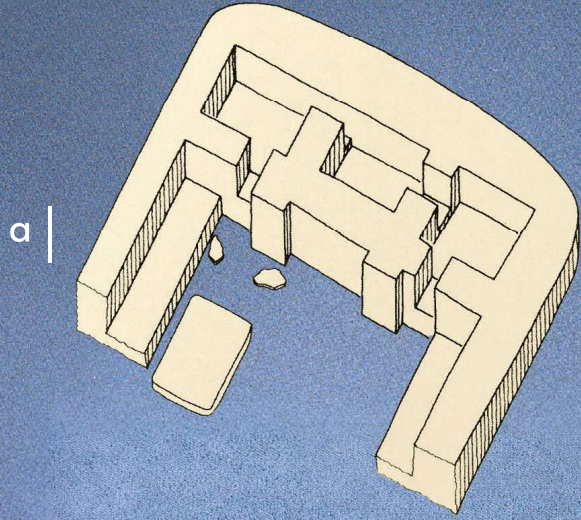

b

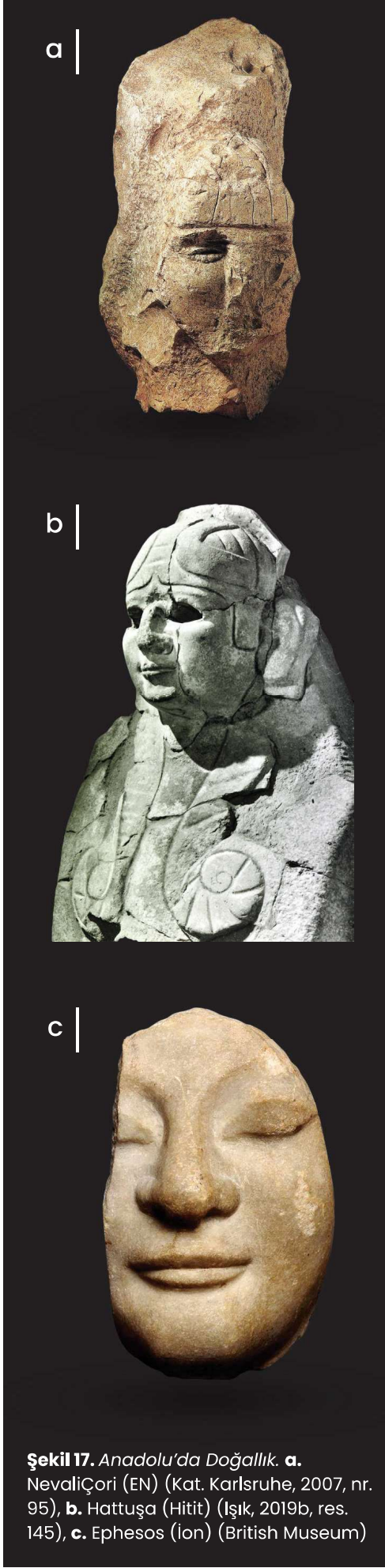

c

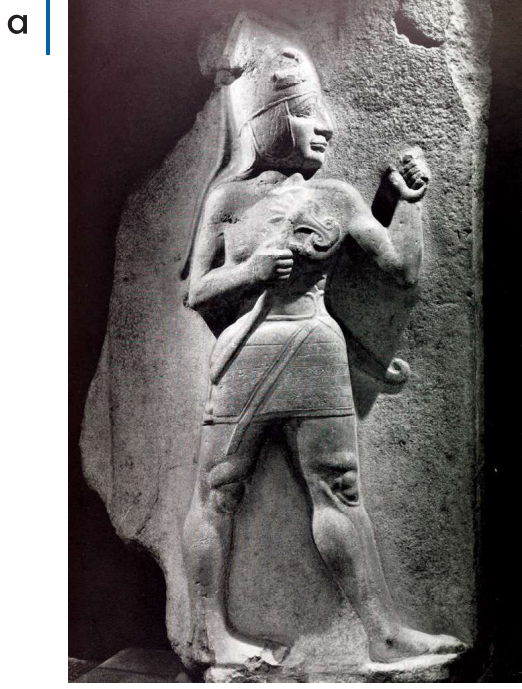
Şekil 15. Boğa Ritueli. a. Çatalhöyük (GN) (Işık, 2020a, res. 1), b. Hüseyindede(Hitit) (Işık, 2020a, res. 2), c. Knossos (Girit, GT) (Işık, 2024a, res.33)

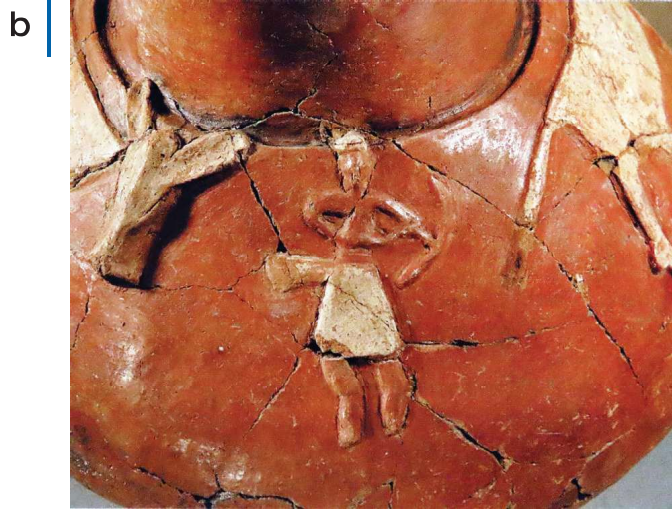
Şekil 16. Tapınak/
Tapınak Mezar. **a.**
Çayönü, Kafataslı
Y. (Kat. Karlsruhe,
2007, res. s. 60b),
b. Çayönü, Saltaşlı
Y. (Kat. Karlsruhe,
2007, res. s. 60a), **c.**
Ksanthos, Tapınak
Mezar (Işık, 2024a,
res. 89)

Şekil 18. Hitit/Luvi Biçem Gelişimi. a. Hasanoğlan, Hatti (Bittel, 1976, res. 31), b. Karahöyük (15. yy.) (Işık, 2019b, res. 623), c. Hitit (13. yy.) (Işık, 2019b, res. 146) d. Atina (480c) (Işık, 2019b, res. 147)

Şekil 19. Hareket, Üçboyut.
a. Hattuşa (13. yy.) (Işık, 2019b, res. 40),
b. Samos (590 c) (Işık, 2019b, res. 41), **c.** Milet (500.c) (Işık, 2019b, res. 42) **d.** Atina (490c) (Işık, 2019b, res. 43) **e.** Köşkhöyük (EK) (Kat. Karlsruhe, 2007, nr. 322)

Şekil 20. Hareket ve Üçboyut. **a.** Sayburç, Friz (EN) (Kat. Urfa, 2021, res. s. 38. 39), **b.** Köşkhöyük (EK) (Kat. Karlsruhe, 2007, Nr. 319), **c.** Alacahöyük (Hitit) (Işık, 2019b, res. 34), **d.** Samos (GG) (Işık, 2019b, res. 35), **e.** Olympia (GG) (Işık, 2019b, res. 36)

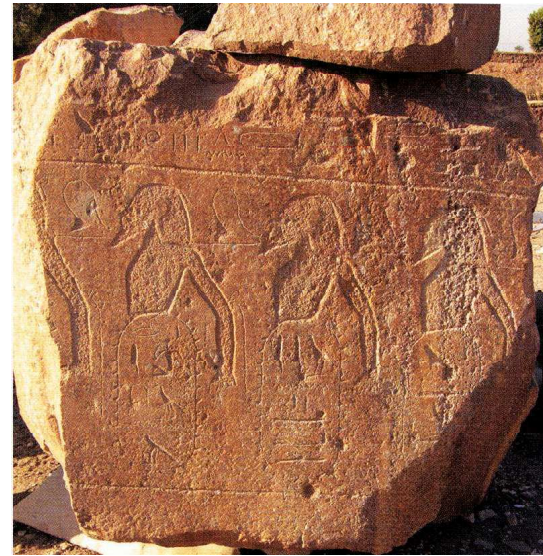
Şekil 21. Dışa vuran Duygular. **a.** Karahantepe(EN), hiddetlenen (Kat. Urfa, 2021, res. s. 117), **b.** Gülpınar (EK), ağlayan (Turan Takaoğlu), **c.** Bolvadin (ET), çılgılık atan (Işık, 2019b, res. 649), **d.** TellHalaf (Yeni Hitit) üzülen (Işık, 2019b, res. 149), **e.** Didyma (550 c.) gülümseyen (Işık, 2019b, res. 157), **f.** Aigina(500 c.) gülümseyerek ölen (Ders Arşivi'nden)

Şekil 22. Çağdaş sanatın "sıfır noktası". Karahantepe(EN), teklik içinde tanrısal çift (Kat. Urfa, 2021, res. s. 115)

	phönizisches Alphabet		griechisches „Uralphabet“	
			griechische Buchstabennamen	ost-ionisch
1	𐤀	𐤁	Alpha	Α
2	𐤂	𐤃	Beta	Β
3	𐤄	𐤅	Gamma	Γ
4	𐤆	𐤇	Delta	Δ
5	𐤈	𐤉	E(psilon)	Ε
6	𐤊𐤋	𐤌	Wau (Digamma)	—
7	𐤍	𐤎	Zeta	Ζ
8	𐤏	𐤐	Heta	Η
9	𐤑	𐤒	Theta	Θ
10	𐤓	𐤔	Iota	Ι
11	𐤕	𐤖	Kappa	Κ
12	𐤗	𐤘	Lambda	Λ
13	𐤙	𐤚	My	Μ
14	𐤛	𐤜	Ny	Ν
15	𐤝	𐤞	?	Ξ
16	𐤟	𐤠	O(mikron)	Ο
17	𐤡	𐤢	Pi	Π
18	𐤣	𐤤	San	—
19	𐤥	𐤦	Qoppa	—
20	𐤧	𐤨	Rho	Ρ
21	𐤩	𐤪	Sigma	Σ
22	𐤬	𐤭	Tau	Τ
23	—	𐤮	Y(psilon)	Υ
24	—	—	—	Φ
25	—	—	—	Χ
26	—	—	—	Ψ
27	—	—	—	Ω

Şekil 23. İonlar "Hellen" değildir... Fenike/Hellen/ion alfabeleri (Işık, 2019b, res.22)

Şekil 24. İonlar "Hellen" değildir... Kom el_Hetan "Büyük İonia" yazıtı (MÖ er. 14. yy.) (Işık, 2019b, res. 23)

Şekil 25. Eski Anadolu Luvî'dir... **a.** Troia Luvî mührü (12. yy.) (Işık, 2019b, res. 593), **b.** Metropolis Luvî mührü (11./10. yy.) (Işık, 2019b, res. 20), **c.** Mira Kral steli Luvîce yazıt (12. yy.) (Işık, 2019b, res. 590)

a

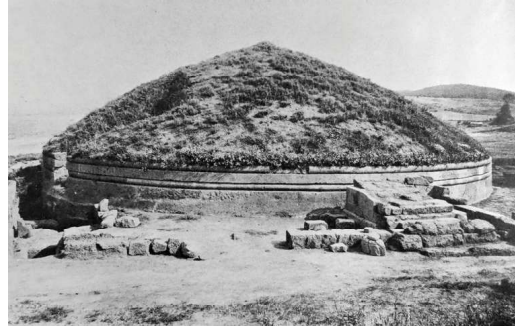

267

b

c

d

Şekil 26. Kasnaklı Tümülüs. **a.** Attaleia (MS 144-150) (Himmet Öcal), **b.** Augustus Mausoleumu (MÖ 29-25) (DAI, Berlin), **c.** Etrüsk (MÖ 7. yy.) (Ders Arşivi'nden), **d.** Leleg (MÖ 7. yy.) (Adnan Diler)

